

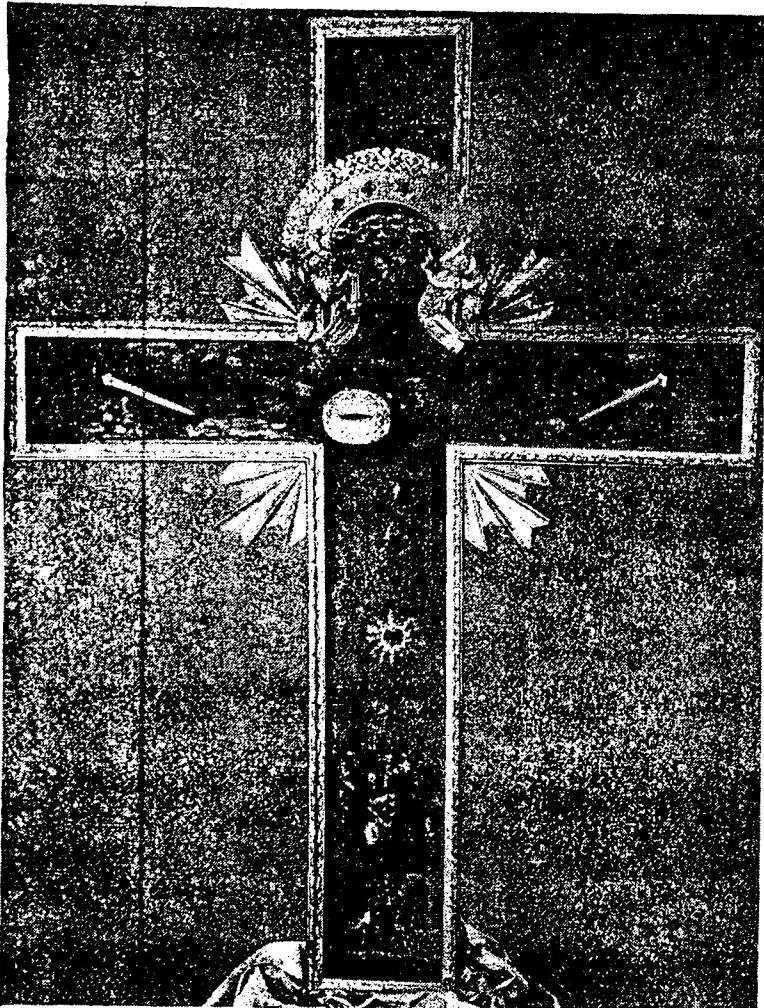
A. ĐELAS — LJ. KARAMAN

**Bratovština i crkva
Sv.Križa u Velom Varošu
u Splitu**

1439 — 1939

SPLIT 1939

A. BELAS

Čudotvorno Raspelo Sv. Križa.

Bratovština Sv. Križa u Velom Varošu

UVOD

Ove se godine navršava 500 godina, od kada je osnovana bratovština sv. Križa u Velom Varošu. Rijedak i velik god, koji može biti na diku i ponos stanovnicima toga splitskog predgrađa. Njihova bratovština, utemeljena u davna vremena pod vlašću Venecije, preživjela je Veneciju i vladavinu Austrije kao i onu Francusku u ovomu gradu, te živi i još dan danas. Kroz to dugo razdoblje od 500 godina bratimi te bratovštine pokazaše veliku bogoljubnost, silnu požrtvovnost i uzdrživost u socijalnom i narodnom pogledu. Svojim krvavim žuljevima podigoše dostojan hram protektoru svoje bratovštine — sv. Križu; svojim mišicama branili su grad i Varoš od turskih provala, a svojom odlučnošću štitili su i zastupali interese varoškoga puka pred državnom, samoupravnom i crkvenom vlašću. Taj teški rad i ta krvna i nekrvna borba napunja srce i dušu svakoga Varošanina ponosom. I da uzmognu današnja i buduća pokoljenja sve to saznati, na pameti držati, i u to se ugledavati, odlučilo je starešinstvo bratovštine, da se napiše kratka povijest njihove bratovštine.

Uдовoljavajući želji časnoga starešinstva sastavih evo u kratko prema sačuvanim ispravama povijest bratovštine sv. Križa u Velom Varošu.

CRKVA SV. MARIJE DE MORIS ILI DE RIVO

U popisu nadbiskupskog imanja iz god. 1397 spominje se u Splitu crkva sv. Marije de Moris vel de Rivo. Latinska imenica morus, i, hrvatski znači murva, a rivas, i, potok. Crkva sv. Marije nalazila se je, dakle, na obali potoka, koja je bila obrasla murvama, pa je bila onda i prozvana po položaju, na kojem se je nalazila i po stablu, koje je na obali potoka raslo. To je i sasvim vjerojatno, jer za to imamo sličnih primjera. Samostan i crkva sv. Stjepana na današnjem Sustjepanu zvao se je sv. Stjepan de Pinis, a pinus, i, znači hrvatski bor, dakle, sv. Stjepan među borima. Crkvica sv. Mihovila kod današnjeg hotela Salona zvala se je sv. Mihovil de Rivo, a crkvica sv. Marije u Solinu sv. Marija de Rivo. I te su se crkvice, dakle, nalazile na obali potoka, dotično rijeke, pa su se po tomu položaju i prozvale.

II

CRKVA SV. KRIŽA

Kada je crkva sv. Marije de Moris ili de Rivo bila sagrađena, ne zna se, kao što se ne zna ni kada je prozvana crkvom sv. Križa. Zna se, da je postojala u XIV st. i da se je već u XV st. nazivala crkvom sv. Križa. U popisu zemalja sv. Križa iz druge polovine XV st. crkva se sv. Križa nazivlje i sv. Marije de Moris (Montaneum S. Crucis vel S. Marie de Moris). U jednom dokumentu iz XVII st. čita se, da je nadarbina sv. Marije de Moris bila doznačena župniku sv. Križa. Veoma je vjerojatno, da se je crkva sv. Marije de Moris prozvala crkvom sv. Križa, kada se je u njoj god. 1439 osnovala bratovština sv. Križa, koja je tada valida i postavila u crkvi slikano Raspolo. O tome se je Raspolu očuvala u puku tradicija, da je iz njega procurila sv. krv, pa je to puk i opjevao:

»Zdravo Križu mjesto na komu

U Varošu govor se

Pod Fortinom dolni na miru

Tvoja sveta krv proli se.«

Novi naziv te crkve potpisnuo je kod puka u zaborav stari naziv, a ostao je jedino zabilježen ovdje ondje u kojem kasnijem dokumentu.

III

GDJE JE BILA CRKVA SV. MARIJE DE MORIS

Gdje se je nalazila crkva sv. Marije de Moris ili de Rivo, ne vele nam dokumenti iz XIV, ali oni iz XV i XVII st. označuju nam položaj te crkve. U matrikulji sv. Križa iz god. 1439 stoji, da se crkva sv. Križa nalazi u predgrađu blizu zidina Splita (... prope Muros Spalati in Burgo). U jednoj ispravi iz god. 1461 veli se, da se crkva sv. Križa nalazi izvan gradskih zidina. Splitski nadbiskup Kosmi u svojem izvještaju o pregledu crkava iz god. 1682-83 veli, da je stara crkva sv. Križa bila blizu gradskih zidina i to na mjestu gdje su gradske vanjske utvrde. U kronici bratovštine sv. Križa iz XVII st. čita se, da je crkva sv. Križa bila »blizu mirih splitskih«; a u hrvatskom prevodu matrikule bratovštine sv. Križa veli se, da se je crkva sv. Križa nalazila »blizu mirih splitskih u zograđu«. Iz svega navedenoga može se zaključiti, da je stara crkva sv. Križa, koja je identična s crkvom sv. Marije de Moris ili de Rivo, bila u Velom Varošu blizu zapadnih gradskih zidina.

Gradski zid, koji je pasao u srednjem vijeku grad sa zapadne strane istočno od Marjana, bio je dovršen oko god. 1395, te se je pružao preko Obrova. Dakle stara crkva sv. Križa, a prijašnja crkva sv. Marije de Moris ili de Rivo, nalazila se je u Varošu blizu tog zida. Ta je crkva bila god. 1657 porušena zbog rata, koji se je vodio između Venecije i Turske, i zbog toga što je priječila, da se na tomu mjestu podigne drugi gradski zid, koji se je pružao od zgrade Narodne banke do bastiona Pavlović (Kazališta), a koji je bio dio novih gradskih utvrda XVII st. Crkva se je, dakle,

nalazila negdje na mjestu između tih dviju tačaka, a najvjerojatnije na Botičevoj poljani. I tuda je u davnina vremena vjerojatno tekao u more potok, koji je po svoj prilici izvirao ondje, gdje je danas zgrada Kazališta, a gdje je i bio prije gradnje Kazališta izvor i velika lokva, u kojoj se je pralo rublje po pričanju starijih ljudi.

IV

O BRATOVŠTINAMA UOPĆE

Kada su se u Splitu počele osnivati bratovštine, ne može se stalno reći. Prva je poznata bratovština ona sv. Nikole de Sdoria. Crkva sv. Nikole nalazila se je na mjestu, koje se je u XIV st. zvalo Sdoria, a na kojem se danas nalazi gradsko kupalište. Ta je bratovština bila osnovana god. 1349. Ali nije stalno, da je to bila prva bratovština u Splitu uopće. Istina, u gradskom statutu iz god. 1312 nema spomena bratovština, ali to ne isključuje, da ih je bilo tada i prije.

Bratovštine su udruženja svjetovnjaka u svrhu obavljanja vjerskih pobožnosti, karitativnih djela i užajamnog potpomaganja. Ta udruženja nastadeše u VII. st. u Francuskoj, a Inkman nadbiskup u Reimsu napisao im je statute. U Italiji se te bratovštine pojavile u X st. U tomu stoljeću u Veneciji postoje udruženja zanatlija. Oko god. 1000 spominje se u kronici Đakona Ivana udruženje kovača. U XIII st. pak postoji u Veneciji 6 udruženja — scuola — nazvanih radi bogastva i privilegija »Grandi«. Pravila su se tih skula zvala najprije kapitulacije, statuti, pa u XIV st. margeole, a njihov starešina gastaldo.

Već u VIII st. u doba Langobarda pojavljuje se u sjevernoj Italiji čast gastalda, koja je bila nešto niža od one hercoga; kasnije se tako naziva činovnik dodijeljen kralju ili hercugu. U Veneciji ustanova gastalda potiskuje onu tribuna kao lokalna upravna i sudčka vlast; kasnije se javlja gastaldo kao upravitelj zanatlija na dobrima van grada, a onda kao starešina bratovština u samom gradu.

U XIII st. Zadar i Dubrovnik stoje pod vlašću Venecije. I u to doba počeše se u tim gradovima osnivati bratovštine, a njihov se strašena zove gastaldo.

U Trogiru se spominju bratovštine u gradskom statutu iz god. 1322, što ne isključuje, da su te opstojale u XIII st. i ranije. Starešina prihv bratovština zvao se je župan, a kasnije gastaldo, jer je gradski statut zabranio prvi naziv, a dozvolio drugi. Ta je zabrana uslijedila zbog toga, da ne bi pučani izmicali gradskoj sudbenoj vlasti, koju je bio preuzeo župan.

V

BRATOVŠTINA SV. KRIŽA

Split je podržavao s Venecijom već od X st. političke, trgovачke i kulturne veze, a u XIV st. priznavao je neko vrijeme i vlast Venecije (1327—1357). Prva poznata bratovština bila je osnovana god. 1349, kada se je Split nalazio pod vlašću Venecije. I kada bratovština sv. Nikole ne bi bila prva nego kada bi bila i prije nje koja druga bratovština, moglo bi se mirne duše držati, da je i ta osnovana pod uplivom izvana — iz Venecije — jer se starešina bratovštine sv. Nikole nazivlje gastaldo. Matrikula bratovštine sv. Nikole sačuvana nam je u prepisu iz god. 1521.

Druga je poznata bratovština sv. Duha, koja se prvi put spominje god. 1373.

Godine 1439 osnovana je bratovština sv. Križa. To je prva bratovština splitskog puka izvan gradskih zidina — u predgrađu zapadno od gradskih zidina, a na istočnom podnožju brda Marjana. Utemeljena je u crkvi sv. Marije de Moris, koja se je već u XIV st. nalazila izvan gradskih zidina — u tom predgrađu — a prozvala se je tada po toj bratovštini crkvom sv. Križa.

VI

MATRIKULA BRATOVŠTINE

Matrikula bratovštine sv. Križa sačuvala nam se je u originalu, napisana je na pernameni na latinskom jeziku. Na matrikuli je naslikano Propeće, a s lijeve

desne strane Propeća Bl. D. Marija i sv. Ivan. Matrikula počinje: **In nomine Domini Amen. Anno Domini M.C.C.C.X.X.XIX. Hec Fratalia sive Frates ecclesie Sancti Crucis.**

Iz XVII. st. posjedujemo i hrvatski prevod matrikule. Prevod je tačan, pa ćemo ga ovdje donijeti u cijelosti u ondašnjem jeziku, a današnjem pravopisu.

U ime Gospodina Spasitelja Isukrsta našega Amen —

**Nakon porođenja Isukrsta Spasitelja našega —
Tisuća i četiri sto i trideset i devet —**

Braščina od crikve svetoga Križa blizu mirih splitskih u Zagrađu postavljena. Hoteći činiti u miru i poslušnosti po običaju svete vire katoličanske brez pogibili duše njihove i želeći priti za spasti duše ove naredbe čine i naređuju i hoće

Prvi kapitul

Da broj bratimih naših ne pasaje trideset i dva.

Drući kapitul

Tolikojer koji hoće ulisti u rečenu skulu da plati 22 solda.

Treći kapitul

Tolikojer kojega godir župana i suce oberemo, da mogu suditi meu sobom do pet libar, ako li se ne bi kuniteta koji, da bude izagnan iz bratije.

Četvrti kapitul

Ako bi ko sagrišio braći, da on ima platiti libru brez gracie.

Peti kapitul

Tolikojer koji godir od naše braće opsuje brata svoga ali drugoga od njegove kuće, oni koji bi bio uzrok, da ima platiti libru brez gracie.

Šesti kapitul

Tolikojer hoće i naređuju, da se imaju mise govoriti u sve velike svece, a to jest na Božić, na Vodočršće, na Duhe, na sve blagdane Dive Marije i na Sve Svetе i na mrtvi dan i kako će bolje moći.

Sedmi kapitul

Tolikojer hoće, da svi imaju dohoditi na svete misse, razmi oni, koji ne bi radi velike potribe mogli, iako bi tko ne doša na svete mise, da ima platiti za vosak libru s graciom.

Osmi kapitul

Tolikojer hoće i naređuju, da ako bi koji od naše braće umro oliti preminuo vanka Splita oli njegova vladanija oli u druge države, da imaju pojti doniti ga po moru sto milj a po suhu pedeset na spize od njegovih dobar, i ako bi kojim zapovidili od braće da pojdu a ne bi htili pojti, da plate brez gracie 5 libara za vosak i da budu izagnani iz bratije.

Deveti kapitul

Tolikojer hoće i naređuju, da koji godi ne bi došao sprovoditi brata svoga oli koga od kuće njegove, a budući ima zapovideno po gastaldu, da prez gracie ima platiti libricu voska, ako li ne bi plati, da ga izagna iz naše skule.

Deseti kapitul

Tolikojer ako tko ne dojde na koju potribu, koja je za skulu, i budući mu zapovideno, da njega imaju osuditi suci i župan po njihovoj conscientiji.

Jedandesti kapitul

Tolikojer da nijedan bratim nima pozvati brata svoga prid pravdu opienu brez licencie bratje i starešin od skule, ako li bi tko učinio protiva onomu i ne bi učinio kako mu narede staršine, da plati libar 5 za vosak.

Dvanadesti kapitul

Tolikojer hoće da se dva oficiale Oberu na službu bratije i oni ki budu obrani, da po nijedan način nimaju refudati, ako bi koji nekto činiti svoj oficij, da plati libra 5 banki, i da bude izagnan iz naše skule i ne moći bude većie po nijedan način biti za bratima.

Trinadesti kapitul

Tolikojer hoće da nijedan od bratimi ni od kuće njihove nima kupiti nijednu stvar od drugoga brata ali

drugoga od kuće njegove onoko kako se ne pristoji, i da nikor nima desvidati slugu ali službenicu brata soga, da mu služi pod penu od librice voska prez gracie.

Četrnaesti kapitul

Tolikojer hoće da se nitkor nima primati u našu skulu za bratima, dokle nismo svi kumenti o njemu, ako li inako bude, da se nima da naposon ne bude koji skanda braći od njega olivan čića njega.

Petnaesti kapitul

Tolikojer hoćijemo, ako bi koja dobra stvar naredena bila od starišine, da se ima obslužiti, i ako bi koji nehtio obslužiti, da plati 5 libar, ali da se ima izagnati is bratje, a to da se naša braščina utvardi u svih zapovidih svemogućega Gospodina Boga i s. Križa.

Šesnaesti kapitul

Tolikojer ako tko ne dojde na misu ali na skuščinu, da plati dvi balance.

Sedamnaesti kapitul

I ako bi koji ostavio u smrti pet libar nagodišće, da sfa bratia oni dan njegovim imaju dojti u našu crikvu na misu, ka se reče za njegovu dušu i daržati sviće usgane u rukah, ako bi koji od braće ne bi došao, ne imajući koi velik inpendiment oliti potribu, da plati libricu voska prez gracie.

Osmnadeseti kapitul

I ako koji župan ne skodi sve duge da plati od sebe skuli.

Devetnaesti kapitul

I kada umre koji bratim, da bratimi ono godišće imaju obrizati i okopati njegove vinograde na spize od njegovih, i ako koji od braće ne bi doša ali posla čovika na rabotu, da plati 5 libar prez gracie.

Dvadeseti kapitul

I ako bi koji bratim pitao u braćie pravdu oli pravlicu ter drugi doša, koji neima u to činjenja, ali u onomu za ogovoriti ga ali braniti, da ima platiti prez gracie 2 libre.

Dvadest i jedan kapitul

Jošće hoće i naređuju, da kada se čini napojnica, ko napije i da kvartu pšenice onoga polja, da mu se dadu četiri turte i svića, ako bi koji napije pšenice onoga polja a da vlahinje da mu se dadu tri turte, kada plati, a više kvarte na mučenič turtu a na dvi libre dvi turte.

22 kapl.

Jošće hoćemo i naređujemo, da kada se pravlja obid da župan neima dovesti nego samo dvoje čeljadi od kuće, a gastald jedno čeljade, koji pomagaju pripravljati; ako li bi koji učirio protivno onomu, da plati pet libar prez gracie.

23 od duga od obida

Iako koji bratim ne bi platio za obid, da mu se ima ustaviti kruh do konta, a pać da mu se ima prodati i staviti na ime duga, ali ako li je dug od dva lita, da karan bude od braće, da ne more stati u skuli nikakor.

24

Naređujemo svi bratimi, da nijedan bratim ne more napiti manje od pet libar.

25

Tolikojer hoćemo i naređujemo, ako bi koji bratim govorio od izvan skupšćine da plati 4.

26

Mi braća svi zajedno odlučismo, da kada bude skupšćina da nima nikor dojti na skupšćinu, nego jedno od kuće pod penu od librice voska prez gracie.

27

Mi braća zajedno balotasmo i bi balotano, da svaki bratim koji ne dojde na skupšćinu da se sudi.

29

Mi bratimi učinismo kada primine koji naš bratim, da mu se da dvajset mis za dušu, kada se ne more najti po libru, da mu se daje od skule ča manjka.

VII

NOVIJE I NAJNOVIJE ODREDBE U Matrikuli

Matrikula bratovštine ostala je nepromijenjena sve do XVI st.; u njoj se nije ništa mijenjalo; nije se ukidalo ni nadodavalo. Ali u kasnijim vijekovima bili su uvršteni razni rivi kapituli.

Godine 1561: »Daje se znati svim bratimom, kada učiniše skupa zajedno meju sobom, ako bi koji bratim reka jedan drugom psost u skupšćini ali izvan skupšćine, da ima platiti libar pet prez gracie.«

Godine 1661: »Mi braća skupa zajedno svi učinismo, kada primine koji naš bratim, da se imaju dati od skule grošići onoliko koliko ih se može skupiti od bratim, a da se svakomu bratimu zapiše uz napoj četiri balance.«

Godine 1662: »Tolikojer svi skupa zajedno naređujemo, da nijedan bratim nima stati blizu starešin nego stati na svom mistu, da svi skupa zajedno mogu gledati i slišati govorenje pod penu jednu misu prez gracie.«

Godine 1703: »Mi bratimi svi skupa zajedno učinimo nova banka ki stara, da kada budu koji bratimi činil obidi u našu kuću onu zdilu koju dadu za kuću, da je mogu poći poblagovat za neka se razgovore za potribe od skule, koje bi mogle biti za unapridak.«

Godine 1704: »Učiniše braćia novi ki stara banika ki proponise da se daju još četare mise za bratima za neka budu napuno dvajset i četare.«

Godine 1822: »I tako poštovane starešine napomenuše poštovanci braći, da od sad u napridak, ako su kuntenti, da odredu, ako bi kokod otia koj nie pišan u našoj bratišćini, da mu se zvoni u naš zvon, koliko bi otili da plati i tako odrediše i potvrдиše. Da ako bi ko otio, da mu se zvoni tri signala, da ima dati fiorina 1—, ako bi ko otia, da mu se zvoni kao bratimu, da ima platiti fiorina 2—, akolibi pak otia, da ga poštovana braća spovode s gorućim svičama u ruci kao bratima, da ima platiti 40 fiorina.«

Godine 1824 bilo je zaključeno, da se mogu upisati u bratovštinu i udovice ali uz uvjet »da unapridak svaka udovica sestrina, koja bi se udala, da oče da ono misto imade ostaviti onima eredima koji po zakonu pristojati. Tri godine poslije bilo je određeno, da se imaju kupiti dinari i za ženu, kada premine, da ima biti sprovođena, i da joj se ima dati 20 misa kao i bratimu. Dvije godine poslije toga bilo je određeno, da se ne smije ustupiti drugomu mjesto u bratovštinu nego »ako bi koji od braće naše saša na siromaštvo i ne bi mogao platiti sprovod, da su kuntenti daržati ga na milosrđe do njegove smrti, kako su držali i parvo naši stariji koji su sastavili ovu našu bratimštinu.«

Određeno je bilo **god. 1831** »da od sad u napridak svakom bratskom djetetu do sedam godina, da se imai zvoniti u manji zvon, a pokle je svaršio sedam godina da se imai zvoniti u zvon veliki.«

Poslije smrti jednog bratima, koji bi ostavio više sinova, nastala bi, izgleda, svađa tko ima pravo, da bude bratim poslije očeve smrti. Bratovština da učini kraj tim svađama zaključila je **god. 1834** »da kad umre jedan bratim i ostanu mu kako kojem komu dva komu tri i do četiri sina i da po starešinstvu pristojí skula oliti očevo misto starijega brata.«

Bratovština je na dan sv. Duje sudjelovala u procesiji. Strogo se je bdilo, da tom prigodom vlada red i poslušnost, za što su se brinuli upravitelji procesije. **Godine 1848** dogodilo se je »da dva bratimska sina nisu otili oditi naprid priđ braćom kako je utvrđeno bilo nego, da su još stvar učinili nepodobniju, skinuli sa sebe tunige i otišli čak. Ti su prekršitelji reda bili osuđeni, da svaki plati po 1 fiorin i isto toliko svaki drugi »ako se najde u takovomu pomanjkanju unaprid.«

VIII

ŽUPAN BRATOVŠTINE

Zapadno splitsko predgrađe postojalo je već na početku XV st., kako se to spominje u matrikuli bra-

tovštine, a nazivalo se je na talijanskom jeziku jednom riječju Borgo. Ono se nazivlje i u XVI st. u dokumentima Borgo; u prvoj polovini XVII st. glavar predgrađa nosi naslov »capo del Borgo« i »gastaldo del Borgo«. U hrvatskom prevodu matrikule Borgo se spominje pod riječju Zagrađe. Tako je sigurno puk nazivao svoje naselje.

Nadbiskup Kosmi u svojem izvještaju iz godine 1682-83 predgrađe nazivlje »predgrađe sv. Križa«; god. 1687 nazivlje se prvi put »Borgo grande«; a god. 1709 hrvatski »Veliko Zagrađe«.

Kada je to naselje nastalo, ne može se utvrditi. Ti su doseljenici došli iz Hrvatske, koja je tada zapremala današnju Dalmaciju sve do zidina primorskih gradova, a prema Splitu se je protezala do Rijeke solinske, pri koncu XIV st., kada su se u Hrvatskoj vodile žestoke borbe. Svakako, kako proizlazi iz matrikule, predgrađe je postojalo god. 1439. Koliko je tada stanovništva bilo, ne može se reći, ali svakako ne mnogo. U XVI st. predgrađe je brojilo 583 stanovnika, na početku XVII st. 605, u predzadnjem deceniju istog stoljeća 1225, a god. 1682 za nadbiskupa Kasmia 1750. Iako je god. 1439 bio sigurno veoma malen broj stanovnika u predgrađu, ipak osnovaše svoju vlastitu bratovštinu »za svoje potrebe«, da se uzajamno potpomažu, pa i od drugih brane u novom kraju. Oni su vidjeli, da u gradu postoje razne bratovštine za uzajamno podupiranje, pa se onda i oni po uzoru tih udružiše u cilju obavljanja vjerskih pobožnosti i karitativnih djela.

Doseljenici iz Hrvatske doniješe sa sobom stare svoje običaje, čakavski govor, i svoje tradicije, a u tima i uspomenu na župana i njegovu vlast. I kada je bila osnovana bratovština, prozvaše starešinu te županom — nazivom koji im je živio u srcu — davši mu i onu vlast, koju je u sebi nosio taj naziv u Hrvatskoj, a to je sudačka vlast. Prema trećem članu matrikule župan je sa sucima imao pravo, da sudi do 5 libara.

IX

NAZIV BRAŠĆINA

Bratovština se u XVII st. nazivlje brašćina kao i u Trogiru. Kada su Hrvati naselili splitsko predgrađe, donijeli su sa sobom i naziv bratstvo za narod, koji je naseljavao župu, te je tim nazivom po svoj prilici nazivao u početku i svoju bratovštinu. U XIII st. nestaje toga naziva, a pojavljuje se novi — brašćina. Taj se naziv nalazi u Vinodolskom zakonu iz god. 1280, i u jednoj zadarskoj oporuci iz god. 1437. M Marulić upotrebljava taj naziv u »Skazanju od suda ognjenoga: Sveti Hjeronom odgovara svim brašćinam.« Prema navedenom od hrvatskoga primorja pa do rijeke Cetine uobičajen je bio naziv brašćina. U Splitu se je već u XVI st. nazivala tako bratovština u pismenim dokumentima, što nas nutka da mislimo, da je puk nazivao tako svoju bratovštinu odmah u početku njezina osnivanja.

X

POSJED SV. KRIŽA I BRATOVŠTINE

Crkva sv. Križa imala je već god. 1462, popis soga posjeda, iako je taj bio dosta malen. U to doba imala je crkva ove zemlje: na Brodarici jednu zemlju u površini od 5 vrita; na Pojišanu od 3 vrita, u Križici od 1 vrita, a 3 vrita u Žnanu. Godine 1675 darovao je Grgur Garlić bratovštiini dva komadića terena u predgrađu sa strane crkve sv. Frane. Margarita Halujević darovala je god. 1680 u predgrađu zemljiste od 1/4 vrita. Iste godine darovao je Nikola Zlatović zemljiste od 1/4 vrita zapadno od grobišta. Te je godine kapetan preustroio crkvi četvrti dio voska, koji je primao pri pogrebima. Bratovština je sagradila go. 1692/93 bratsku kuću. Ta je radnja bila izvedena za župana Stjepana Skovića, sudaca Petra Perišića, Ivana Bokulića, prokuratora Jakova Cvitića i Mihe Masovčića, a gastalda Frane Ugrina i Mate Paića. Kuća je pak bila pokrivena god. 1695, kada je na čelu bratovštine sfađao župan Ivan Ugrin sa sucima Markom Hrvkovićem

i Petrom Perišićem, a prokuraturom Antonom Radićem. Petar Koceić darovao je bratovštini god. 1714 jedan dio svoga vrta za gradnju kuhinje. Bratovština nije, kako se može razabrati iz navedenog, imala ni mnogo zemalja ni kuća; bila je zaista siromašna, kako je i izjavilo bratimsko starešinstvo u gradskoj kuriji god. 1744.

XI.

CRKVA SV. KRIŽA POSTAJE ŽUPNOM

Crkvom sv. Križa upravljao je u stara vremena upravitelj ili kako se čita u starim ispravama vladatelj. Podaci o crkvi kao i o bratovštini iz XV i XVI st. veoma su mršavi. Poznata su nam samo dva upravitelja: Don Ivan Silvester, kanonik, iz god. 1461, i Don Ivan Patonović iz god. 1582.

U drugoj polovini XV kao i u XVI st. Split se je nalazio u teškom položaju. Turske navale i provale bile su česte, a kada je Klis pao u turske ruke (1537), te su bile na dnevnom redu. Turci su se sa Klisa zalijetali i pustošili splitsko polje. »Masline i smokve, taj glavni prihod — temelj i uzdržavanje Splićana — bile su posjećene, a ostalo je samo vino, čime još jedino uzdržavaju svoje obitelji«, vele gradski izaslanici mlačkim sindicima. Poslije ciparskog rata to se je stanje i pogoršalo. Split je zapao u silnu bijedu, glad je vladao, bolesti ga spopale. »Sada je ovde kod nas t. j. u gradu i predgrađima tolika nestaćica svega kao nikada do sada. Gradska uprava pomaže potrebne siromahe i dijeli kruha, juhe i jedan tanjur povrća ili riže svakomu siromahu, da se uzdrži, što više ona onima, koji su slabiji i ne mogu da hodaju ili se stide, da dođu da ih svijet ne vidi šalje svaki dan hranu. Kroz više godina žetva je bila uništена ili od neprijatelja odnesena. Polja su tako zgažena, da ne bi rodila, ako se ne bi dvostruki trud uložio, a k tome uništene su im ili odvedene životinje, odnesena odijela i alati, uništene šume, da se čovjeku ražali, kada sve to vidi. A sada uslijed mira izgubili su mnogo polja, jer je republika izgubila mnogo svog teritorija. Sada nemaju polja ni plemići ni težaci«, piše gradski knez god. 1575.

Split se je počeo skoro materijalno popravljati. Ali baš onda, kada se je materijalno stanje očevidno počelo popravljati, kada je nestajalo bijede i nevolje, snađe god. 1607 Split opet teška nesreća: pojavi se kuga, koja je pokosila preko 2700 stanovnika. U tim strašnim danima puk je molio pomoći i zaštitu u Boga i svetaca. Gradi se crkva na Pojišanu i nose se zavjeti pred sv. Križ. U toj nevolji nastojahu gradski knezovi Mihel i Bondumier, da podignu opustjeli grad, pa upornim radom uspješe, da privuku izbjeglice opet u nj, a onda da dođu i novi. Njihov je rad nastavio Cesare Dolfin, i »grad se je punio danomice stanovništвом, tako da je god. 1611 bio skoro opet napušten kao i prije, pa se ni ne pozna da fali oko 2500 duša, od kojih je bilo najviše mladića, djevojčica i žena«.

Papa Urban VIII poslao je god. 1625 zadarskog nadbiskupa Oktaviana Garzadoria, da pregleda crkve u Dalmaciji. Apostolski vizitator došao je u Split u mjesecu siječnju iste godine, kada je na nadbiskupskoj stolici u Splitu sjedio Sforca Ponzoni. U to se je doba i u predgrađu broj stanovništva povećao, a nije bilo župnika, koji bi u njemu stanovao, pa su ljudi umirali bez sv. otajstva, jer se zbog turske pogibli nije smjelo noću izlaziti iz grada. Zbog toga je apostolski vizitator svojom odlukom od 27. siječnja 1625 podigao predgrađe na samostalnu župu, a crkvu sv. Križa proglašio župnom crkvom sa vlastitim grobištem, ali bez prava na krštenje. Crkva sv. Križa dobila je sva ostala prava župske crkve; mogla je primati lemozinu i druge razne darove, ali s obvezom, da njezin župnik svake godine na dan sv. Duima daruje arcidžakonu katedrale svjeću ili torac od 2 librice. Za prvog župnika predgrađa bio je imenovan Don Nikola Haluević, dotadašnji urpavitelj crkve sv. Križa.

XII

GRADNJA NOVE CRKVE SV. KRIŽA

Kada je god. 1655 buknuo rat između Venecije i Turske zbog Kandije, Venecija je iz straha pred Turcima počela utvrđivati dalmatinske gradove pa i Split,

jer je grad bio ugrožen od Turaka. Turci su naime god. 1657 bili prodrli sve do gradskih zidina; časovito zauzeše tvrđavu Gripe i popališe crkvu sv. Mandre; popeše se i na Marjan i oštetiše crkvicu sv. Nikole. Varošani tom prigodom iskazaše nadčovječnu smislonost i hrabrost, navališe na Turke takovom žestinom da ih prisiliše na uzmak, a da se više nikada ne usuđiše povratiti. Taj događaj potakne mletačke vlasti, da što prije pristupe utvrđivanju grada. Utvrde se i zid oko grada počeše graditi. Ali da se uzmogne i na zapadnoj strani grada podignuti zid, bila je porušena god. 1657 crkva sv. Križa. U kronici iz god. 1687 čita se, da crkva »cchia Ratti, i fabrike olliti twardia vi Gradsche biasce oborenă od Gospode miserza Scettembra lito od porodienya nascega Spassiteglia 1657«. Kada je crkva bila porušena, oltar je sv. Križa bio prenesen u crkvu sv. Duje »a oltar Svetoga Krixa bijaše postavglien u Criquu Svetoga Dujma«, gdje je ostao 23 godine do dovršenja nove kapele.

Kandijski rat trajao je oko 24 godine (1645—1669). Strašne su bile njegove posljedice u ekonomskom pogledu; trgovina je bila zastala, a opće ekonomsko stanje upropasteno. Dok je grad za vrijeme rata bio pretvoren u neosvojivu tvrđavu, dotle su kuće u predgrađima bile porušene dobrom dijelom, a stanovništvo prorijeđeno. Ali iako se je puk u predgrađu nalazio u veoma slabim materijalnim prilikama, ipak je pomisljao na gradnju nove crkve.

Varošanima je bilo veoma teško pri duši, kada im je bila srušena crkva sv. Križa. Iako je ta nesreća bila nužda za sigurnost grada, ipak ih je bolilo, što su ostali bez vlastite crkve. Ta ih je bol mučila, nije im davala mira ni pokoja, tjerala ih je, da uznastoje propuniti taj nedostatak, naći naknadu. I kratko vrijeme poslije svršetka rata i dovršenja gradskih utvrda, stadoše misliti i razmišljati, kako da sagrade novu crkvu. Bratimi se sv. Križa god. 1677 — osam godina poslije svršetka rata — »dogovorisce, poslasce svoje Stariscine Prokuraturu Halluevichiu dabi molio pri Vedroga Principa dabbi dopustio opeta sgraditi Criquu Svetoga Krixa«.

Don Nikoli Halueviću teško je bilo gledati svoje bogoljubne bratime, kako žude i čeznu sa svojom crkvom, a nije im mogao pomoći, jer nije bilo prikladna mjesta, na kojemu bi se mogla graditi crkva. Nakon razmišljanja i premišljanja, nakon razgledavanja i pregledavanja zape mu oko za zemljiste Ive Arnirića. To je bio vrtao na mjestu, gdje je danas crkva. Arnirić je bio voljan da ustupi jedan dio zemljista, ali onaj dio, gdje je bila jedna kućica i gdje je bio vrtao nije htio ustupiti bez odštete. Tada se nagodiše. Za ustupljeno mjesto imao se je plaćati godišnji zakup u iznosu od 3 libre i najedanput dati 23 libre za prošle 23 godine. U svrhu pribave ugovorenog iznosa imali su se na tri Božićna sveca sakupljati u crkvi milodari. Bratimi su se pak obvezali na ručni rad, da će sve potrebite stvari prenijeti i predati u ruke graditeljima »prez niedne plache sammo onnu od Boga«. Kada je don Nikola vidio toliku pozrtvovnost bratima, poslao je molbu u Veneciju. Molba je bila god. 1678 povoljno riješena. Već prije nego je stiglo rješenje bratimi postaviše kameni križ, gdje se imala graditi crkva kao biljeg. Crkva se započe graditi god. 1679 za vrijeme župana Jakova Cvitića, a sudaca Dominika Ninčevića i Pavla Borovčića i »biasce blagoslovigli parvi kamen od Crique i ogradjeno po kapelle«, a bila je dovršena god. 1680 za župana Petra Ninčevića i sudaca Jurja Ugrina i Ivana Ninčevića. Odmah je bio prenesen »Sveti Krix iz Grada s vellikim bogogliubstvom«. Kada je don Nikola sve to lijepo svršio, blago je usnuo u Gospodinu.

Za župnika je bio postavljen don Mate Borovčić, svećenik vrlina pok. don Nikole. Don Mate se je dao na posao da započeto djelo dovrši: »kada pria tu oblast poče serçeno nastoyat zaradi zgradye Criquene, i nutkovati na dillo od milosardia reçene Bratime i vas Puk«. I zbilja u pet godina crkva je bila dovršena i zvonik sagrađen »slemozinom od intradih svega zagradya a najvechie reçenih Bratimih«.

Dok se je crkva gradila mislilo se je, kako bi se mogao nabaviti novi tabernakul. I bratimi u tu svrhu

darovaše crkvi srebrenu tasu u težini od 4 i po unče, a ostalo je pridonio sam župnik.

U razdoblju od god. 1680—1685 bili su ovi župani: Ivan Karstulović, Petar Perišić, Marko Gliković, Juraj Kragić i Ivan Koceić, a suci su bili: Mikula Kovačić, Pavao Matošić, Gabrić Bakulić, Ivan Domjanović, Pavao Borovčić, Ivan Karstulović, Ivan Ninčević, Petar Ninčević i Jakov Cvitić. Za župana Mikule Ivančića bili su dovršeni grobovi bratima u crkvi do vrata i donesen kameni oltar god. 1686, koji je bio postavljen sljedeće godine za župana Petra Haluevića i sudaca Stipana Bosne i Marka Glikovića. Crkva je bila obijeljena za župana Grgura Parlainovića i sudaca Jurja Ugrina i Petra Perišića god. 1688. Strop crkve i kor u crkvi bio je svršen za župana Mija Masovčića i sudaca Petra Haluevića i Ivana Katurane, a za župana Ivana Bakulića i sudaca Pavla Matošića i Stipana Bosne, i za gastalda Petra Brtanovića i Grgura Negođića bilo je postavljeno treće zvono. Na crkveni strop imalo se je postaviti 13 slika. I u tu svrhu darovali su Pavao Matošić 3 dukata u srebru, župan Ivan Bakulić 2 cekina u zlatu, Stipan Bosna 3 dukata i cekin, a Bare Borovčić 3 dukata u srebru. Tim se novcem postaviše slike na polovinu stropa, pa je bilo odlučeno da se i druga polovina stropa uresi slikama, i da se sagradi bratska kuća. Prokuratur sv. Križa Lupusinjoli, kanonik, sklopio je pogodbu za svaku sliku 9 dukata u srebru. Za vrijeme župana Jure Haluevića, sudaca Petra Glikovića, Miha Bartanovića, gastalda Dujma Karsule i Jakova Kaliterne god. 1692 sve su slike bile postavljene na strop. Godine 1801 za vrijeme župana Petra Sirotkovića rečenog Arapa, sudaca Andrije Karstulovića, Frane Jakaše i prokuratura Duje Miaglieva rečenog Kaliterne i Marka Rosandića bilo je odlučeno »dabbi bila stvar potribita posalixati put přid czarkvom nascom S-a Krixu, počamci od dogni vrata od čimatoria, to jest od dvora Tomichia, do kantuna kuchie Lisičchia«. Bratimi se dragovoljno prihvatiše posla; jedni su dogonili kamenje na životinjama; drugi su dovozili brodovima, a koji su znali popločavati, ti su popločavali »a napokon sclo nisu mogli viscje dopri-

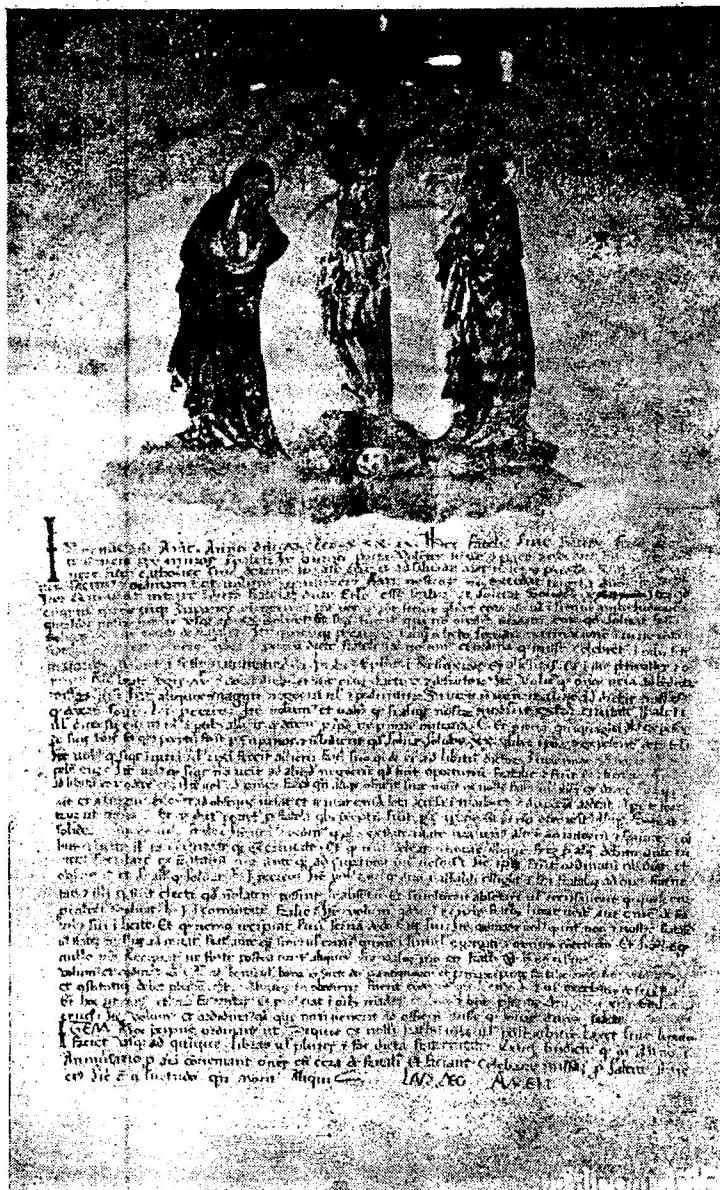
ti, to s pinezim od Skule platisce, i u devet dana vas put dovarscisce, i ostasce toliko pofaglieni rečeni Brattimi od svega grada Splitskoga«.

Crkva je bila god 1854 pregrađena na državne troškove. Sv. Križ bio je tom prigodom prenesen u procesiji u crkvu sv. Frane i postavljen na desnu stranu velikog oltara. Bratimi su i puk sa suzama na očima, dubokim uzdisajima i skrušenom pobožnošću sudjelovali u procesiji. Sv. Križ ostao je u crkvi sv. Frane sve do kolovoza god. 1854, kada je bio opet svečano donesen u popravljenu crkvu, praćen od biskupa, klera i svih splitskih bratovština. Godine 1861 u crkvi su bili obavljeni manji popravci: zidovi obijeljeni, veliki oltar za dvije stepenice podignut i kapela mramorom popločana.

XIII

BRATOVŠTINA SV. KRIŽA ZAŠITNIKA SPLITSKOG PUKE

Plemstvo, koje bijaše rpiigrabilo u gradu svu vlast, bilo je tekom vremena prisiljeno, da vodi borbu sa građanstvom i pukom. Te su borbe dovele u XVII st. i do znatnih promjena u korist građanstva i puka; ti stekoše razne privilegije. Kao što se svi plemići skupaju zvahu jednom riječju »communità«, tako se puk i građanstvo zvahu »università dei cittadini e populo«. Građanstvo i puk držahu i svoje skupštine, kojima je predsjedao takoder knez i kapetan grada, ali ne u dukačnom odijelu, već u običnoj togi. Zbor puka i građanstva nazivao se je »spettabile università dei cittadini e popolo«. Na toj skupštini birali su se prokuratori građana i puka, giusticieri, providuri za zdravstvo i neki niži službenici. U tim su skupština građani vodili najprije glavnu riječ, a zatim i jedinu. Građani uopće ekonomski i kulturno jači, a osobito trgovci, koji nisu imali posebnih bratovština već su pripadali građanskim bratovštinama kao sv. Sakramenta, sv. Duha, sv. Fabijana i Sebastijana, Gospe od Kampanila i sv. Roka, mogli su postignuti vlast u zajednici građana i puka, da istu od zajedničke prevore stvarno u svoju

Matrikula Bratovštine iz g. 1409.

vlastitu, u organ svojih posebnih interesa. Svi službenici, koje je birala ta zajednica, bili su iz građanskih redova, pa su onda naravski i njihovi interesi bili zaštićeni, dok su oni puka bili zapostavljeni. Građani se na taj način odvojile od puka, stvorile poseban stalež, koji se je brinuo sam za sebe i čuvao svoje interese, prelazeći preko i mimo onih malog puka. Mali je puk ostajao osamljen, bez ičije pomoći bio je prepusten na milost i nemilost drugim staležima, koji su uvek nastojali, da ga izrabe i isciđe. Puk upućen sam na sebe znao se je i u takovim prilikama snaći; okupio se je oko svoje bratovštine; stisnuo je svoje redove uz nju. Bratovština pak ojačana brojem bratima, osokoljena i osnažena njihovom sloganom, privrženošću i odanošću, istupa u ime puka, zauzimlje se i brani njegove interese pred svima i svakim bez ikakvog ustručavanja, straha i bojazni.

Poslije smrti župnika don Mihovila Karstulovića (1744) nadbiskup je nastojao da nagovori Varošane, da se obvezu na jedan godišnji doprinos za uzdržavanje župnika. Bratovština nije htjela ni da čuje za to, jer da župljani nisu u stanju, da se na to obvezu, a da i onako moraju plaćati najam za crkveno tlo, kao i razne pristojbine kaptolu (za krštenje, vjenčanje i pogreb). Zbog toga je poslala u nadbiskupsку kuriju kao svojega predstavnika Mladena Matošića da, izloživši sve to, u njezino ime zamoli nadbiskupa, da puku ne nameće novę terete, i da imenuje župnika. Zbilja u to doba puk se je nalazio u veoma slabim ekonomskim prilikama; nameti su bili toliki i takovi, da nije mogao ni te podnositi, a nekmoli da pristane na nove. Pa ako je odbijao nadbiskupov zahtjev, odbijao ga je iz nevolje i nužde. Nadbiskup Kačić, koji je vodio brigu i o župnikovom materijalnom stanju upravio je na to na 7 travnja god. 1744 molbu na gradskoga kapetana, da sazove starešine obitelji, te da ih nagovori na doprinos za uzdržavanje župnika i njegova kapelana, koji je potrebit, budući da župa broji oko 3000 duša, pa da će se onda i popuniti mjesto župnika.

Gradski kapetan Ivan Paskvaligo odgovorio je nadbiskupu na 11 travnja, i obećao mu je, da će udo-

voljiti njegovoj molbi. I na 24 travnja priopćuje nadbiskupu rezultat svoga rada u smislu njegove molbe. Veli da su glavari predgrađa podastri u prepisu pisma gener. providura Gnade Kavalja iz god. 1739, u kojima stoji, da samo državna vlast može nametati nove terete te na kraju preporuča nadbiskupu, da imenuje župnika. Ali župnik nije bio imenovan ni u svibnju te godine. Sam generalni providur upravlja na 15 IV 1744 nadbiskupu pismo, u kojemu mu preporučuje i sa svoje strane, da imenuje župnika u Velom Varošu. Iz toga bi se moglo zaključiti, da su Varošani tražili zaštitu i kod samoga generalnog providura.

Na 24 kolovoza 1744 izvješće gradski kapetan Paskvaligo gener. providuru u Zadru o crkvenim prilikama u Velom Varošu i veli, da župljanimi nije bila nametnuta nikakova materijalna obveza obzirom na uzdržavanje župnika, kada je god. 1625 bila osnovana župa, da nisu davali župniku nikada ništa, i da nisu uopće imali nikakovih drugih obveza prema crkvenoj vlasti osim pristojba za krštenje, vjenčanje i pogreb, te se u tom izvještaju žali, da u Varošu umiru ljudi bez sv. sakramenata. Na taj izvještaj odgovara gener. providur s pozivom, da se uznastoji, da se imenuje župnik, da se u buduće ne bi događale takve nepodobštine.

Na 25 kolovoza 1744 dođoše u gradsku kuriju Ante Matošić i Ivan Mojtić, arambaše predgrađa, te izjavile da bratovštine sv. Križa, sv. Fabijana, Gospe od Spinuta, Gospe od Poljuda i Gospe od Soca ne posjeduju zemalja ni kuća, da starešine bratovština ne troše prihode ni najme tih bratovština, da su bratovštine tako siromašne, da ih sami bratimi uzdržavaju. Iz toga bi se dalo zaključiti, da su starešine bratovština bili obijedeni, da troše prihode bratovština po miloj volji ili kako su navedeni u kuriji izjavili da ne jede prihode (... capi delle dette Scole non mangiano rendite, livelli, affitti d' alumna sorte).

Bratovština je imala svoga kapelana, koji je uviјek govorio prvu misu i to na oltaru sv. Križa. Kada je došao za župnika dn Dujam Domianović ukinuo je taj od vijekova stečeni privilegij bratovštine. Zbog

toga župan Niko Bonačić i suci Andrija Masovčić i Mate Ugrin podniješe protiv njega tužbu gradskoj kuriji. U toj tužbi navađaju, da župnik krši propise sadržane u matrikuli njehove bratovštine, da govorи prvu misu i to na velikom oltaru. Župnik je pozvan na opravdanje izjavio, da on kao župnik ima pravo, da govorи misu na svakom oltaru, da nijedan od tih ne ostane bez duhovne hrane riječi Božje, a što odgovara i njegovoj dužnosti.

Takav stav župnikovog ogorčio je bratovštinu i naveo ju je, da je župniku osporila pravo na crkvu, sakristiju i na upravljanje crkvenim prihodima.

Pošto se je spor između župnika i bratovštine tako zaoštrio, bilo je zatraženo mišljenje gradskoga advokata Josipa Pavišića. On je izjavio, da je zaista crkva, sakrestia i dućan ispod nje vlasništvo bratovštine, ali da župnik, od kada je osnovana župa, u toj crkvi vrši župnička prava, da dijeli sv. sakramente, da upravlja sakrestijom i raspolaže prihodima, a da se tomu kroz cijelo to vrijeme nije niko opro, pa da bratovština poslije jednog stoljeća i dulje nema više pravo, da to sadašnje stanje izmjeni.

Poslije odreknuća župnika Domianovića, nitko se nije htio primiti toga mjestu, jer su bili prihodi župe neznačatni. Nadbiskup je privremeno postavio dn Ivana Licinia, mladog svećenika; ali pošto taj nije imao dozvolu, da dijeli umirućim sv. sakramente, to se je dogodilo, da je netko umro bez sakramenata, što je puk silno ogorčilo.

U toj borbi puk je bio osamljen, od nikoga nije imao potpore, bio je prepušten sam sebi. I u tim i takovim prilikama istupi bratovština pred vlast s osobitim zahtjevom, sa zahtjevom, koji je išao za tim, da se odijeli od jedinstvene zajednice građana i puka, od koje mu nije bilo nikakovje koristi, što se je vidjelo u toj njegovojo borbi, da puk буде priznat kao poseban stalež sa vlastitim predstavniciма izbranim iz njegove sredine. U namjeri da postigne taj cilj za traži god. 1749 od gradskoga kneza dozvolu za saziv skupštine puka, na kojoj bi puk izabrao svoje opunomoćenike.

Gradski knez Petar Falier svojim riješenjem od 10 IV 1749 dozvoli, da se održi skupština u samostanu sv. Frane uz sudjelovanje gradskog predstavnika u svrhu izbora dviju ili više osoba, koje će zastupati puk i iznašati njegove želje i tražbine pred državnu vlast. Tim je aktom bio ovlašten puk, da mimo i preko zajednice građana i puka, bira svoje vlastite predstavnike. Puk je, dakle, bio priznat kao poseban staledž sa posebnim interesima, odiljenim od onih građana.

Puk je živeći u siromaštvu bio prisiljen da se i duži. Vjerovnici pak nisu htjeli, da dugo čekaju na povratak duga, već bi odmah poslije jemavte slali vojnike i pandure, da im utjeraju dug. To je utjerivanje bilo i nečovječno, pa je zbog toga bratovština god. 1754 zamolila gener. providura Grimania, da to zabrani.

Providur Grimani izdao je na 29 srpnja 1754 na redbu, u kojoj ovo veli: »lako je jasna stvar, da se vojska drži za sigurnost života i imetka podanika, kao i za zaštitu državnih prava i za potporu pravdi, ipak smo doznali na veliku našu bol i žalost, da se šalju vojnici, panduri ili serežani, da utjeravaju dugove pohlepnim vjerovnicima. Zbog toga zabranje se po prijetnjom gubitka polovine vjeresije upotrebljavanje pješadije ili konjice za utjerivanje dugova«.

Poslije mladog svećenika Licinia izmijenilo se je u Varošu pet župnika, dok napokon nije god. 1769 bio imenovan za župnika dn Josip Sinovičić, koji je ostao na toj župi sve do god. 1805. Za to vrijeme od 36 godina dok je župnikovao Sinovičić, u župi nije bilo mira; neprestano se je vodila borba između njega i bratovštine, a povod joj je bio ovaj.

Starešinstvo bratovštine obratilo se je molbom na gradskoga kneza, da zabrani sušenje žita na svetom mjestu pred crkvom sv. Križa, jer da se time oskrvnuje svetost mjeseta. Gradski je knez udovoljio molbi i izdao je na 17 rujna 1769 objavu, u kojoj zabranjuje sušenje žita pred crkvom pod prijetnjom zaplijene samog žita.

Župnik Sinovičić osjetio se je tom zabranom povrijeđen u svojem pravu, jer da bratovština nema ni-

kakova prava na vlasništvo svetog mjeseta pred crkvom.

Taj je župnikov prigovor ozlojedio starešinstvo bratovštine, napunio ga je velikim neraspoloženjem prema župniku i nagnao ga je, da prihvati od župnika raviješetu mu borbu.

Bratovština je kao na uzvrat osporila župniku pravo da upravlja milodarima, koji su se sakupljali u crkvi u razne svrhe, i zabranila mu je, da drži kod sebe ključe škrabice za milodare. Mate Lisičić zastupao je bratovštinu pred vlašću u Zadru, te je i dobio parnicu: »ključevi škrabice moraju se predati bratovštinu, koji joj pripadaju po zakonu«, veli se u presudi od 4 ožujka 1771.

Jedva što se je taj sukob izglađio, jedva što je nastao mir u Varošu, dogodi se strašna nesreća, koja natjera strah u kosti svakomu, i čije su posljedice bile teške i velike.

Split u neprestanom trgovačkom dodiru sa Turskom, u kojoj je često harala kuga, od koje se Turci nisu znali braniti, bio je uvelike izložen toj opasnosti. Istina, kadgod bi se dočulo, da se je u Turskoj pojavila kuga, poduzele bi se predostrožne mjere, postavile bi se straže uz granicu, da čuvaju klance, da se ne bi tko bez pregleda uvukao. Ali ipak sve te mjere nisu mogle zapriječiti, da se kuga iz Turske prenese u Split. I god. 1782 pojavi se u Splitu kuga, koja je strašno harala. Kroz dva mjeseca umrlo je oko 1060 osoba. Grad je ostavilo sve, što je moglo; plemići i bogati građani pobjegoše, težaci se razbjeguše po polju, a u gradu i predgrađima ostadoše sami oni, koji nisu mogli da izvan njega žive. Puk se je uticao i molio Bogu i svecima. Sv. Križ i Gospa na Pojisanu bile su one nadnaravne sile, u koje je puk upirao svoje oči i upravljao svoje molitve. I na 3 lipnja kuga je prestala, da hara; u gradu nije bilo više ni jednog bolesnika. I Split je bio spašen. Puk je vjeroval, da je to spasenje došlo po milosti sv. Križa. I pun je zahvalnosti pjevao:

»Zdravo Splitu, ki Križ jemaš
jer po njemu dare primaš
More ti se doista reči
Da ćeš po njem mlijest steći.«

Puk je mnogo štovao sv. Križ. Njemu se je utječao, izricao svoje želje i upravljao svoje molitve. Očevi, majke i sestre poičaju su svoje zavjete pred sv. Križ za svoje mire, drage i ljubljene. Mlade su zaručnice pak svaki dan dolazile, da se mole za svoje dragane, koji služe negdje daleko u principovoj vojsci. Puk je tu silnu moć sv. Križa i veliku ljubav mlade zaručnice u pjesmi ovjekovječio:

»Greš mi dragi služit
Privredroga kneza,
Jesi I' mi o bunet
Kurdilicu veza.
Molit ču ja u Križa
Vazdan Boga svoga,
Da mi zdravo vrati
Želju srca moga.«

Split se je poslije te strašne nesreće počeo podizati i napredovati tako da je pri koncu mletačkog vladanja sa predgrađima brojao oko 8000 stanovnika, za dva puta više nego je brojao na koncu XVIII st. Split oporavljen i ojačan u materijalnom pogledu, a podvostručen obzirom na broj stanovništva, dočeka pad stare Venecije.

XIV

SPLITSKI SE PUK DIŽE

Venetija je poslije stoljeća i stoljeća raskošnog življenja propala. Njezina je vladavina i u Dalmaciji trajala preko tri stoljeća i pol (377 godina). Iako je kroz to dugo vrijeme vladanja skršila autonomiju gradova, iako je vrijeđala narodni osjećaj i priječila njezin razvitak, ipak nije odnarođila puk u Dalmaciji. Zaista nije se uslužavala, da proganja ljudi, koji su se zanosili za hrvatsku ideju, da spaljuje djela, u kojima se je ta ideja raspirivala, da ostranjuje i skida sve

spomenike, koji su podsjećali na staro hrvatsko doba, i da plijeni sve povelje, koje su patjecale iz tega vremena. Pri koncu svojega života trsila se je i napijalna je sve svoje sile, da odstrani sve, što bi moglo koristiti narodnoj ideji, ne ustručavajući se, da se lati svakoga sredstva, samo da postigne cilj. Mogla je tim svojim mjerama i postupanjem, da zastraši, ali joj nije pošlo za rukom, da uguši čežnju i želju za sjedinjenjem s Hrvatskom.

Nepoznati splitski pjesnik u pjesmi Uzdasi i plač starca Milovana (1790) žali:

»Nie sada staroga covika
ki bi snaxno od sarza zavika
Svak se plaši rechi stoe pravo:
Di si Spliti od Hrvati glavo?«

Ovi stihovi splitskog narodnjaka dokazuju, da je hrvatska svijest u Splitu živjela. Ona je kao iskra pod pepelom tinjala uvijek sad jače, sad slabije. Kada bi na horizontu jače zasjala zvijezda spasila i ta bi iskra jače zaplamsala, a kada bi zvijezda potamnila, iskra bi se potulila. Iskra je uvijek tinjala kao što je zvijezda sapsa uvijek na horizontu stajala: puk je uvijek čeznuo i žudio čuvajući u duši i srcu narodne osjećaje, a na jeziku narodnu riječ. I kada je propala Venecija (1797), otkri se duša puka, otvor se njegovo srce i odjekne njegova riječ. U tim burnim vremenima ne izgubi se splitski puk; poslanike šalje u Kaštel Gocimilu k čovjeku narodnoga povjerenja — k popu Ignaciju Bakotiću — da ga pitaju za savjet, što da čini splitski puk u tim sudbonosnim časovima. »Ja vas svjetujem, uzmite ugarsku krunu, da se tako kao dio hrvatske države s kojom ste u stara vremena bili u zajednici opet združite«, odgovori im pop Bakotić. Kada su se poslanici povratili i priopćili puku poruku popa Ignacija, puk se, dočepavši oružja, podigne da provede svoje želje. U samostan sv. Dominika posla poslanstvo da zahtijeva, da mu redovnici iznesu barjak Hrvatske, za koji se je prijavljalo, da je tu pohranjen. Redovnik Budrović znajući, da barjaka nema, rastvorio im je staru knjižurinu, na kojoj bilaše

stari grb hrvatsko-ugarski i oni mu narediše, da ga čuva, ako mu je glava mila. Splitsko veliko vijeće pod pritiskom puka zaključi, da se podvrgne kralju Hrvatske i Ugarske, »od kojih je po nesreći od početka XV st. grad Split metropola Dalmacije, bio rastavljen«. Splitski je puk zatražio sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, da se tako uspostave one granice Hrvatske, koje je imala onda, kada su se njegovi predi spustili pod zidine ovoga grada. Tim zahtjevom pokazao je i dokazao da nije zaboravio na svoje podrijetlo. Austrija je došla; zauzela je Dalmaciju, ali želju naroda nije ispunila, njegov zahtjev nije ostvarila: sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom nije provela. Narod je ostao razočaran, a i s njime splitski puk.

XV

BRATOVŠTINA PREDSTAVNICA PUKA

Kada je Austrija zaposjela Dalmaciju, duhovi su se stišali u nadi, da će želje naroda biti ispunjene. U tomu očekivanju splitski puk nije zanemario svoje vlastite interese. Puk, koji je prigodom pada Venecije pakazao snagu i disciplinu, htio je, da osigura sebi u gradu onaj položaj, koji je zauzimao pri koncu mletačke vladavine. Tu je želju puka shvatila bratovština sv. Križa, pa se je u zajednici sa bratovštinom sv. Petra požurila, da mu se ta želja ispuni. U srpnju mjesecu god. 1798 zatražiše te dvije bratovštine od c. k. dvorske komisije, da ih prizna predstavnicima splitskoga puka, da mogu raditi u ime puka i za puk.

U aprilu iste godine bilo je udovoljeno njihovoj molbi i dozvoljeno, da starešinstvo bratovštine sv. Križa i sv. Petra, u kojima je upisan najveći dio puka predgrađa, može pred kojom god vlašću zastupati interes puka uz uvjet, da u njima vlada red i mir, i da stoji pod nadzorom lokalne vlasti.

Na početku god. 1801 pronijela se je po gradu vijest, da će biti prodaja žita, brašna i kruha predana nekom društvu. Ta je glasina uz nemirila puk. Zbog toga starešinstvo bratovštine sa glavarima četiri predgrađa upravi na 5 ožujka molbu vladi, da se to ne

dozvoli, i da se zaštiti slobodna trgovina u granicama zakona. Vlada je odgovorila, da ne će dozvoliti nikakove novotarije, koje bi bile na štetu puka.

Starešine bratovštine sv. Križa i sv. Petra osokoljene tim vladinim odgovorom zatražiše god. 1802 s arambašama predgrađa — vojničkim starešinama — dozvolu, da mogu sazvati opću skupštinu puka za izbor prokuratora, koji bi imali iznijeti pred vlast sve tegobe puka. Vlast to nije dzvolila, jer da ne postoji nikakove razlike po staležima i korporacijama, a da je slobodno s privatnim osobama savjetovati se obzirom na potrebe njihovih predgrađa, kako se to i drugdje zbiva.

Iste godine, kada je Austrija pitanje sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom skinula s dnevnoga reda i tim zadala hrvatskom narodu u Dalmaciji teški udarac, uslijedila je uskrata dozvole za održavanje skupštine splitskoga puka, koja je zapriječila izbor pučkih prokuratora. Dakako, to je za čas smelo puk, ali se brzo starešinstva bratovština snađoše i proslijediše udarenim putem.

Teški su tereti tištili splitski puk, pod kojima je jedva disao. Nalazio se u slabom ekonomskom stanju; živio je u siromaštvu i bijedi; izrabljivan je bio i izcijedivan sa svih strana. Toga zla trebao se je otresti, ako hoće da dalje živi.

I rečene bratovštine sakupiše god. 1803 sve žalbe i tražbine puka, pa ih u jednoj predstavci podniješe dvorskoj komisiji u Zadru. U toj predstavci traže: da se uredi sudstvo tako, da se umanji danguba težaka i zanatlija, koja je od velike štete poljodjelstvu i zanatstvu; da se ukinu sADBene pristojbe, koje ne odgovaraju siromašnom stanju većine stanovništva; da se utvrde umjerene pristojbe odvjetnicima; da se stane na kraj štetnoj razuzdanosti preprodavača, koji dave siromahe, jer ne mogu ništa da kupe od vlasnika prodavača, nego su prisiljeni, da kupuju iz druge ili treće ruke; da se zabrani zakupnicima žita, da se pojave na javnom trgu prije nego se siromašni slojevi ne opskrbe, kako je to bilo pod mletačkom vladavinom; da se udare umjerene cijene živežnim namirnicama;

da se sve vrsti živežnih namirnica, koje se donose izvana, moraju kroz 3 dana dana javno prodavati, a da ne smije to trgovac kupiti, kako je to bilo i u prijašnja vremena; da se zabrani mesarima, da podižu cijene mesu, koje bi morale biti niže nego u drugim gradovima; da starešine predgrađa nadziru giusticere (komesari za prehranu), da se uzmogne uspostaviti red; da se ukinu nameti kao regalije itd.; da se plaća liječnik i učitelj u predgrađima iz gradske kase; da se lična rabota kao rad na putevima, vršenju straže itd., pa prenos na životinjama i prevoz na lađama porazdijeli jednakom, da se ukine nejednakost, jer ima mnogo plemića Poljičana i ostalih privilegiranih osoba u predgrađima, koje nisu podvrgnute općoj rabi u ime njihovih povlastica, da ne budu tome podvrgnuti samo težaci nego i zanatlije, trgovci, a osobito stranci, Bošnjaci, Otočani, Zagorci pa i javni nosači, koji se svakodnevno nastanjuju ovdje u velikom broju, uživaju sve blagodati starih stanovnika, a da nisu obvezani na javnu rabotu, te provode besposlen život na štetu općih interesa; da puk u predgrađima, koji ima svoje starešine, ne ovisi od gradskoga prokuratura; da puk može održavati skupštine; da se dozvoli izvoz životnih namirnica istom onda, kada se podmire potrebe stanovništva; da se dozvoli pasti volove orače na prsobranima zidina, kako je to bilo dozvoljeno u mletačko doba; da se oproste siromašima dugovi u ime naslijednjih dača, koje nisu mogli platiti zbog siromaštva; da lokalne vlasti uznastoje, da se iskorijeni psost, a krivci da se zasluženo kazne; da se težaci ne smiju otjerati sa svoje zemlje bez krivnje i da imaju prednost pri kupnji zemlje, kada bi je vlasnik htio prodati.

Zahtjevi izneseni u predstavci odgovarali su duhu vremena. Splitski je puk ustao protiv izrabljivanja, nejednakosti i zatražio i jednakost, ravnopravnost i socijalnu pravdu, ali ne samo za sebe — težaka — već i za zanatlije, i uopće za siromašne slojeve naroda.

Vlada je na tu predstavku odgovorila 11 srpnja 1803. Obzirom na neke tačke predstavke rečeno je u

tom odgovoru, da će se učiniti, providiti i popraviti, dok se obzirom na druge tačke upućuje na lokalnu vlast.

Iste je godine bratovština zamolila vlast, da podijeli puku novac mjesto soli, koju nije kroz tri godine primio.

Međutim je opet izbio spor i svađa sa župnikom Sinovčićem. Župnik je počeo da opet krši privilegije i običaje bratovštine; nije dozvoljavao kapelanu bratovštine pjevanje večernje, obavljanje funkcija na 3 svibnja — na dan Uzašašća — kao i one prigodom izlaganja sv. sakramenta. Bratovština pak kao na uskok tome ustvrdi g. 1803, da ona ima pravo patronata nad crkvom, jer da ju je ona sagradila na terenu, za koji plaća livel. U jednoj tužbi g. 1804 nazivlje župnika Sinovčića »sudbonosnim župnikom« predgrađa, te moli vlast, da prisili rečenog župnika, da prizna starešinstvo bratovštine prema dekretu namjesnika Thurna predstavnikom puka.

Napokon god. 1805 bio je Sinovčić svrgnut sa župe, a imenovan don Jure Mrduljaš. Time je borba, koja je bila duga i žučljiva ali i skupocjena, prestala. Bratovština je morala platiti oko 1280 fiorina u ime troškova. Župnik Mrduljaš nakon kratkog vremena je umro. Tada je starešinstvo bratovštine zamolilo nadbiskupa, da imenuje novoga župnika, uloživši i prosvjed, što je bratovština i puk lišen svakoga prava na izbor župnika. Izgleda, da je taj prosvjed bio dostavljen građanskoj vlasti, jer je god. 1806 stigao na bratovštinu dopis potpisani od gene. providura Dandola, u kojem se pozivlje starešinstvo bratovštine sv. Križa, da ispunji zadano obećanje obzirom na potporu župniku, i da ne pravi više pitanje o pravu imenovanja župnika.

Nakon kratke francuske vladavine (1805 do 1813) opet se Austrija povrati u Dalmaciju. Ona je nastavila istu onu politiku kao i prije god. 1805, te je i ponovno uvela od Francuza ukinutu desetinu. Zbog toga je i puk u Splitu postao silno nezadovoljan, a k tomu je bio raspirivan i od nekih pojedinaca, među kojima se je isticao Ante Bego, sudac bratovštine sv. Križa.

Starešine Bratovštine sv. Križa i sv. Petra ne moguće ostati prema svemu tome bezbržni. Ljubav i bri-ga za puk, kojega su predstavnice, silile su ih, da poduzmu nešto, što bi moglo puk umiriti i donijeti mu možda i koristi. I odlučiše u siječnju mjesecu g. 1814, da uprave predstavku na generala Tomašića, građanskoga i vojnoga privremenog namjesnika u Zagradu. U toj predstavci opisuju stanje splitskoga težadru. U toj predstavci opisuju stanje splitskoga težaka — pišu — veoma teško. Nameti kao carina, potrošarina, kućarina, glavarina itd. tiše, a desetina qa. koja je opet uvedena, pritiska, da ne može ni odahnuti. Putevi se grade krvavim žuljevima težaka, koji uslijed pomanjkanja prehrane, gube svoje živote. Materijalni i lični kuluk zadadoše zadnji udarac težaku. Taj je toliko povećan, da nema obitelji, koja nije gotovo svaki dan na radu. Službu u građanskoj straži vrše najpotrebitiji i poljoprivredni i zanatu, dok nesposobni plaćaju godišnju odštetu u novcu. Sretni bi bili, kada bi Vaše čovjekoljublje i pravednost ukinula sva ta posredna i nepsoredna podavanja, koja je nesretnoj Dalmaciji Francuska nametnula«.

Predstavka završava ovako: »Težaci četiriju splitskih predgrađa, zastupani od potpisanih starešina, koji se bave samo zemljoradnjom, videći da će nova uvedena desetina uništiti težake, mole da se ta ukinе. Molbu su potpisali: Ante Periša, župan bratovštine sv. Križa, Ante Matošić, sudac, i Vicko Roje, prokurator, a od bratovštine sv. Petra: Bartul Trumbić, župan i Mate Roje.

Istina je, da su Francuzi gradili u Dalmaciji puteve, ali je istina i to, kako se razabire iz ove predstavke da su narod u Dalmaciji davili raznim teškim nametima i dali, nije izbrisalo onu zlovolju, i neraspoloženje, koje su u narodu posijali, kako se to može čitati u ovoj predstavci.

Zbog huckanja puka mnogo je pučana bila pozatavarano, a među time i Ante Bego. Kada je pak popis desetine dovršen, svi su zatvoreni bili pu-

šteni na slobodu »da se zna da vlada ne traži ništa drugo nego poslušnost i odanost«. Tom prigodom priopćuje aradski načelnik na 15 kolovoza 1815 bratovštini sv. Križa: »Budući također Ante Bego od ovoga obalaš za sakupiti Skullu i tada doch na obbranje od jednoga Novoga Sudcza, a to na gnegovomisto«.

Poslije te godine bratovština je prestala, da igra ulogu zaštitnika i predstavnika varoškog puka. Kroz stoljeća brinula se je za taj puk, predstavljala ga je pred svim vlastima, štitila, branila i promicala njegove interese. U tomu radu i djelovanju pokazivala je ljuđenje uvijek uspjevala u svojim nastojanjima, iako joj učinila u vjerskom, socijalnom i ekonomskom pogledu, da zaslužuje svako priznanje. Od jednoga vjermaterijalnih interesa puka. Nepoznate njezine osnošte bratimi, koji ostaviše kao starešine zlatnim slovima upisana svoja imena u povijesti bratovštine. Odlučnost, ustrajnost, nepokolebitivost i pravednost u zaštitivanju i prinoicanju interesa maloga puka, bila je njihova odlika, kojoj se potomstvo mora divit, u koje se mora ugledavati, i koju mora da nastoji dostići, da se uzmogne nazivati dostoјnim sinovima svojih otaca.

Bratovština se je povratila svojoj prvotnoj dužnosti, da bratimi prisustvuju skupno raznim vjerskim obredima i svečanostima, i da prate svoje mrtve bratime do vječnoga počivališta.

XVI

POČIVALIŠTA MRTVIH BRATIMA

Ova kratka povijest bratovštine sv. Križa prikazuje nam u glavnim crtama rad i djelovanje bratima u dalekoj i nedaljkoj prošlosti od njezina utemeljenja do druge polovice prošloga stoljeća. I danas nema

više nijednoga živoga, svi se preseliše na drugi svijet; svi otidoše »kud zavazda gre se«, a njihove kosti leže ispod zemlje na raznim mjestima u predgrađu. I ova bi povijest bila nepotpuna, manjkalo bi u njoj glavno i sveto poglavlje, kada se ne bi rekla koja riječ i o bratimskim grobovima.

Bratovština je u davnina vremena pokapala svoje mrtve u staroj crkvi sv. Križa, a i pred crkvom, kada je bila župa osnovana. Kada je bila ta crkva porušena, onda su se mrtvi bratimi sahranjivali u crkvi Gospe od Soca i u crkvi sv. Franje.

Posljednja, koja se je pokopala god. 1657 u staroj crkvi sv. Križa, bila je neka Kraguljević, kako se čita u knjizi umrlih. Od te godine pa sve do god.

1680 ne spominje se u knjizi umrlih crkva sv. Križa.

Godine 1676 kupila je bratovština dvije grobnice u crkvi sv. Franje: jednu u klaustru, a drugu u samoj crkvi.

Kada je god. 1680 bila dovršena nova kapela sv. Križa, dao je u njoj sagraditi dn Nikola Haluević 7 grobova: za se, redovnike, za svoje ukućane, i 4 za bratime, i prvi, koji je bio ukopan u novoj crkvi sv. Križa, bio je župnik dn Nikola.

Nekoliko godina poslije sagradiše bratovštine sv. Križa, Gospe od Spinuta i sv. Martina zajedničke grobnice pred crkvom. Ali prigodom pogreba dolazišlo je do rječkanja i svađe, pa su zbog toga god. 1706 grobovi bili sporazumno podijeljeni »za da unapridak ne buduse dogaiati smutchni, i caranja meu Bratime od receni Skul, dalli telesa Mrtvih buduse vazda kopati s' Kladnim mirom, i s' jedignemi u glibavi karstčanskoj.«

Kada je na početku XIX st. zabranjeno pokapanje u crkvama i pred crkvama u Splitu, i bratovština sv. Križa sagradi grobnicu na Sustjepanu, u koioi se od god. 1827 do danas pokapaju mrtvi bratimi. I tu gdje su svi ljudi jednaki, snivaju i oni vječni san, čekajući mirno i spokojno na ostale svoje bratime. Ali, kao da nije suđeno bratovštini sv. Križa, da svoje mrtve bratime na jednom mjestu pokapa. Opet će morati, da i to historičko mjesto ostavi, i da na drugom mje-

stu gradi grobnicu za svoje mrtve. Graditi će novu grobnicu, da se staroj svaki trag zamete! Zär opet takol! Dok je u prošlosti ljuta potreba silišla, da se stare grobnice zatrpuju, a nove grade, dотle danas ne opstoji ta nužda. I kada te nema, ne bi trebalo ni zbranjivati pokapanje na tom mjestu. Bratimi sv. Križa imaju u svojem gradu barem toliko prava, da im se dozvoli, da mogu mirno počivati u svojem starom grobu sa svojim bratimima.

Živi su bratimi na svojim ramenima nosili mrtva bratima (sestrimu) i pratili ga s gorućim svijećama u rukama do gruba pjevajući tužno:

»Dajevase bratjo znati
Čovičanstva da dugh plati
Nasc brat (Nasca Sestra) danas uistinu
S'sega svita ki (ka) preminu
S'sega svita duhmu (duhjoj) pojde
Martvo tilo tere pojde
Pokopati gniega (gniu) mi pojmo
I zagn (i zagnu) Bogu pomoliti.«

Kada bi mrtva bratima u grob položili, od njega bi se oprostili:

»Duscu tvoju primi gorri
Vicgni Otac kite stvori
I Issukrarst ki za tebbe
Na smart krixa prida sebbe
Bud u miru tvoje stanje
I u raju pribivanje.«

XVII

IMENIK BRATIMA

Koliko je bilo bratima - kada se je god. 1439 bratovština osnovala, ne zna se, kao što se i nezna tko ju je osnovao. U matrikuli bratovštine stoji, da broj bratima ne smije preći 32. Iz toga se da zaključiti, da je u početku broj bratima bio veoma malen, i da je bio također malen i broj stanovništva u predgrađu. Nije nam se sačuvalo nijedan imenik bratima iz pro-

šlih stoljeća. Imamo jedan jedini iz god. 1787, koji danas bratimi zovu Oputa, iz čega se da zaključiti, da je tako i u prošlosti bio nazivan. To je pojas od teleće kože dug 5 i pô m, a širok 17 cm. Na njemu su ispisana imena i prezimena bratima; na krajevima uz svako ime udjevena je kratka oputa s uzlistoga prevukla preko imena bratima, kada ne bi ispunio svoju bratimsku dužnost kao znak, da ga se ima pozvati na odgovornost — tako se barem još danas priča.

Stari imenik ima 325 bratima.

ZAGLAVAK

Duga mletačka vladavina nije ugušila narodni osjećaj niti je oduzela narodnu riječ splitskom puku. Splitski je puk čuvao i njegovao svoj hrvatski jezik u kući, javnom mjestu kao i u crkvi. Kada je nadbiskup Kosmio god. 1682 posjetio Veli Varoš i pregledao njihovu crkvu, koja nije bila još sama dovršena, upravljenja mu je bila molba, da se za puk drže propovijedti u crkvi sv. Duje na hrvatskom jeziku »kako je to od starine običaj bio.« Evo, u doba tuđinske vlasti traži od svojega duhovnog pastira, da ustupi i u gradskoj katedrali dolično mjesto njegovom materinskom jeziku. Splitski puk nije, udaljen od vlasti, podlegao njezinu. Splitski puk nije, ustaši, podlegao njezinom uplivu u narodnom pogledu, iako je od te vlasti taknut i čist, kakav je i došao iz hrvatskoga kraja u postojbinu. Ali kada je Austrija zavladala Dalmaciju, se počeše mijenjati: narodnost je bila ugrožena, a jezik potiskivan. Želja za sjedinjenjem Dalmacije sa Hrvatskom, koja je izbila svom snagom prigodom pada Venecije, bila je ugušena. Austrija je nastojala svom silom svoje vlasti i svoga rada, da potopljajući pučanstvo u Dalmaciji. Pri tomu su je potpomagali i domaći ljudi koji su svojim vezama, ugledom i uplivom kao i snagom svoje riječi opsjenjivali splitski puk, i ovaj ih je kao začaran neko vrijeme slijedio. Dapače neki se nenarodni ljudi uvukoše i u samu bra-

tovštinu sv. Križa, da vrše svoj nenarodni rad. Ali usprkos svega toga središte Velog Varoša — Stagnja — nije uglavnom nikada podlegla uplivu tih nenarodnih ljudi. Stagnjari su ostali neustrašivi Hrvati; za Hrvatstvo su se borili ustrajno i samoprijegorno. Ta njihest osvajala je i skidala mrenu s očiju zasljepljenih, ljudi su progledavali i povraćali se k svojem narodu.

I kada se je vodila najluča i najgoričenija borba protiv hrvatskih aspiracija i nardonog jezika, Varošanin se nije sramio niti je prezirao svoj hrvatski jezik, a nekmoli da ga se je odrekao. Dapače od god. 1801 uglavnom se vode svi zapisnici bratovštine sv. Križa hrvatski. I kada je bio iz grada istjeran hrvatski jezik, kada je grad pokrivala tama, u kojoj je zalutao i odijelio se od svoga naroda, puk je njegovao svoj jezik, njime se služio u govoru i pismu. I danas kao i u prošlosti, Varošanin stoji na braniku narodnih prava vodeći u zajednici sa svojom braćom s one strane Velite u neustrašivoj borbi za ostvarenje istih. Nada se i vjeruje, da će se pomoći njegova velikoga zaštitnika — sv. Križa — koji ga je kroz 500 godina štitio i od zla branio, dovršiti ta borba sa potpunom pobjedom, da će se ostvariti njegovi narodni ideali, da će se ujediniti sav hrvatski narod u jednu cjelinu, da će uskrsnuti svoju domovinu u njezinom starom opsegu, sili i moći, u kojoj će zavladati sloboda i blagostanje u duhovnom i materijalnom pogledu, kakovo se još do danas nije vidjelo.

I u ovoj današnjoj borbi prednjači i vodi sav spiljski put, stoji na čelu grada Splita i njegova kotara, Stagna s bratimima sv. Križa. Bratovština sv. Križa okuplja i danas, kao i u dalekoj i nedalekoj prošlosti, puk, vodi ga neustrašivo naprijed k ostvarenju narodnog i socijalnog cilja.

LJ. KARAMAN

Crkva Sv. Križa u Velom Varošu

UVOD

Crkva posvećena sv. Križu izvan zidina grada Splita spominje se po prvi put godine 1439 u izvornoj matrikuli upravo tada osnovane bratovštine sv. Križa. Stara matrikula je ispisana gotičkim pismenima na pergameni a iskićena je slikanim Raspećem. Nikakovih vijesti nemamo o tome, kakva je bila ova najstarija crkva sv. Križa. Možemo samo zamisliti, da je bila građena u slogu kićene gotike koja je u ono doba vladala Dalmacijom. U gotičkim oblicima izgrađene su i dvije kapele i oltari splitske katedrale, ona sv. Dujma desetak godina prije (1427) a ona sv. Staša desetak godina kasnije (1448) negoli je osnovana bratovština sv. Križa. Prva, najstarija crkva sv. Križa bit će bila građena u tom istom slogu, mada po svoj prilici u čednijim oblicima prema čednijim životnim prilikama i financijskim mogućnostima obitavalaca splitskog zograđa. Od te građevine nema danas više ni kamena.

Udes, koji je postavio naš narod na raskrižje svjetova u borbi, silio ga je često u prošlim vjekovima, da u obrani golog života i vjere, uništi i ono što je mukom dizao. Najstarija crkva sv. Križa bila je po nalogu splitske gospode sravnjena sa zemljom god. 1657, jer se je našla na mjestu gdje se dizahu nove čvrste utvrde koje su imale braniti grad od Turaka.

Baš te godine provališe Turci po zadnji put u splitsko polje. Oni popališe te godine crkvicu sv. Mande na Lučcu i ubiše pustnjaka koji je kod crkvice sv. Nikole živio u samoći golog Marjana. Veliki rat s Turcima svrši pobjedom Mlečana i Turci biše bačeni preko Klisa. Narod na primorju odahne; težaci Velog Varoša u Splitu svojski se prihvatiše posla da, na današnjem mjestu, podignu novu crkvu sv. Križa. God. 1681—1685 bi građena i dovršena crkva i zvonik: »u pet godišć sve elemozinom od intradi svega zagrađa a najveće rečenih bratimih (sv. Križa)«, kako priča stari zapis što se čuva u bratovštini.

Ali nažalost ni ova crkva ne dode do nas. Ona pade žrtvom želji za obnovom, uljepšavanjem i proširivanjem crkava, kojima podlegoše u prošlom vijeku i mnoge druge stare građevine. God. 1854 državni Erar, uz pomoć puka Velog Varoša, koji požrtvovno primi na sebe dopremu pijeska, kamena i »manovalskih rad, podiže današnju crkvu. Srećom ostade stari zvonik, koji je od dva vijeka visoko stršio iznad siromašnih kuća Velog Varoša.

mašnih kuća Velog Varosa.
Na slici koju je bratim Franjo Ante Kurir god. 1804 naslikao na naslovnoj strani knjige privilegija, dokumenata i zapisa bratovštine, vidi se da crkva podignuta u XVII vijeku nije imala osnovu na križ, već je bila jednobrodna pravougaona zgrada iz kamena sa kapelom prigradenom s južne strane do zvonika. Vanjština crkve bila je vrlo jednostavna. Pročelje crkve probijala su dvoja vrata i više prozora jednostavno uokvirenih i pravokutnog oblika. U jednostavnosti i skromnosti ove crkve kao i drugih splitskih crkava iz vremena baroka koji inače svugdje teži zvanjskim sjajem i ukrasom odrazuju se posljedice dugotrajnih borba s Turcima i osiromašenje dalmatinsko primorja.

Kako je unutrašnjost crkve bila udešena i urešena, također slabo znamo. Čestiti bratimi bilježili su u starom zapisu točno i savijesno ko je bio župan a ko sucem u vrijeme kada je pojedina radnja u crkvi bila izvedena, kao što i to, koliko je koji od njih dao kao prinos za nabavu zvona. Ali nam se ništa ne

javlja u tom zapisu o tome, kakva je bila crkva; po čijem je nacrtu ona bila građena; u kojega je majstora bio naručen oltar i drugo crkveno pokućstvo. Znamo samo, da je »usufitad« crkve imao 28 kvadar-a sa slikama na platnu, za svaku od kojih je neimenovanom »pituru« bilo plaćeno po 9 dukata. Strop crkve je prema tome bio kasetiran; u starom zapisu spominje se samo predmet prvih pet kaseta t. j. četiri Evangelista i Otac nebeski. Eto zato možemo o stariim crkvama sv. Križa govoriti samo po nekojim stariim bilješkama te u prvom redu po onome što nam je danas u samoj crkvi sačuvano.

UMJETNINE IZ NAJSTARIJE CRKVE XV VJEKA

Najstarijoj crkvi sv. Križa u XV vijeku možemo sa više ili manje vjerojatnosti pripisati stari Križ iz drvena, grupu Majke božje sa sinom na pročelju crkve, tri staru kapitela u crkvi i jedan gotički kalež u sakristiji. Sigurno je već u toj najstarijoj crkvi bio najdragocjeniji predmet crkve veliko starinsko slikano Raspeće na glavnom oltaru.

Davna tradicija hoće da je drveno Raspelo sv. limice otpala pa se mjestimice jedva što na njemu raspoznaće. Po svemu se ipak čini da je to radnja iz XV vijeka i po svoj prilici djelo našeg domaćeg majstora poput mnogih drugih Raspela i slika iz tog vremena što se nalaze po crkvama dalmatinskog primorja. Nešto mlade radnje iz iste skupine spomenika izrađenih od naših majstora jesu starinsko bojadisano Raspeće u crkvi sv. Frane na Obali i ono u starinskoj crkvi sv. Luke u Varošu.

Stari Križ je vrlo oštećen: pocrnio je, boja je dje-
Križa jedne burne noći bilo bačeno od mora na split-
sko žalo. Doplovilo je ono na velikoj lađi koja se je,
dok je stigla na kraj, pretvorila u mali čamac. Ovo se
priča i za mnoge druge drvene križeve i Gospine sli-
ke koje narod po našim crkvama štuje i pripisuje im
čudotvornu moć. Dijelom su to umjetnine izrađene u
krajevima bizantinske kulture a naši su ih mornari do-
nosili kući ploveći po morima sredozemnog Levanta.

Vjera je u puku da je Križ dvaput bio maknut iz crkve sv. Križa, ali da se je svaki put sam natrag povratio. Ima historijska jezgra u ovom pričanju puka. Uistinu je Križ dvaputa bio premješten iz crkve kada su to prilike neminovno tražile. Prvi put je to bilo u vrijeme velikog kandijskog rata, kada je najstarija crkva bila oborenata i Križ i njegov oltar su privremeno pohranjeni u stolnu crkvu sv. Duje. Tu je Križ ostao 23 godine, od g. 1657 do g. 1680. Ali netom je kapela svećnika nove crkve došla pod krov, uzeše Varošani Križ k sebi. Drugi put je Križ uz plač ljudi i žena bio odašađen od svoje crkve i postavljen za tri godine u crkvu sv. Frane na Obali u prošlom stoljeću kada se je građivala današnja crkva. Tri godine, od 1851 do g. 1854, stajao je Križ na oltaru iz crnog mramora u ovoj crkvi. Ali netom je dovršena pregradnja crkve sv. Križa starinsko Raspolo bi povraćeno svojoj crkvi. Prenješen je na ledima četiri starca bratima u svećanoj procesiji uz pucnjavu maškula u Varošu i u ribarskim lađama i uz sudjelovanje brojnog naroda iz svih predgrađa i grada.

Zanimljiva je i relativno rijetka pojava, da se Spasiteljeva gleva na Raspelu diže i odvaja od površine samoga križa. Pobožni vjernici ovjenčaše Spasiteljevu glavu trnovim vijencem i krunom ispod koje dva anđela mašu kadionicima. Na Križu su još dva srebrna čavla kod Kristovih ruku i srebrna pozlaćena pločica na mjestu rane na prsimu; pločica je urešena teškim baroknim cvijećem te je bila postavljena u dosta kasno vrijeme XVII ili XVIII vijeka. Zanimljiva je pločica u obliku kruga sa zmijolikim trakovima koja pokriva ranu na Spasiteljevu bedru. Uz ovu ranu veže tradicija zanimljivu epizodu o kojoj pjeva starinska pjesma. Dok je Križ bio još u staroj crkvi pokraj gradskih zidina, dva su vojnika igrala na »balote« ili »ploke« i jedan je od njih zazvao vraga a drugi Boga. Onaj koji je zazvao Boga izgubi igru i ljutit probode bajonetom Spasitelja na Križu i na tom mjestu prokuri krv: na uspomenu toga prikovana je ona srebrna zvijezda sa zmijolikim trakovima.

Na pročelju crkve u jednoj niši stoji bolna Marija sa mrtvim Sinom u krilu. Niša se nalazi visoko pod samim vrhom pa se skulptura u njoj iz malenog dvo-rišta pred crkvom jedva vidi. Treba ući u dvorište su- sjedne kuće: odatle se otvara vrlo slikovit pogled na zvonik i pročelje crkve, odatle se odmah opaža da je grupa Marije i Sina u niši stara umjetnina iz vremena i u slogu kasne gotike. Diljem dalmatinskog primorja vjernici su u XV vijeku rado postavljali na pročelja crkava grupu Majke Božje i mrtvog Spasitelja, t. zv. Pietà: eto je još povrh portala katedrale Raba i portala sv. Križa na Čiovu, poviše ulaza u Vojnu bolnicu u Splitu i iznad pobočnih vrata crkve Male Braće u Dubrovniku, na pobočnom zidu crkve sv. Barbare u Šibeniku, dapače i na uglu starinske privatne kuće u ovom zadnjem gradu.

U prednjem dijelu crkve sv. Križa drveno Raspešlo nataknuto je na oveći stari kapitel. Dva manja kapitela nalaze se u prizemnoj prostoriji ispod zvonika. Običaj je naših seljana da upotrebljavaju stare fragmente, najradije kapitele za naticanje križeva, kandelabara i kopalja baldakina. Provrte rupu u kapitel koji nađu negdje zabačen u ropotarnici crkava ili koji slučajno otkopaju iz zemlje i upotrebe ga u crkvene svrhe. Tako nam je često bio spašen dragocjeni stariinski kapitel iz raznih vremena; u okolini iskopina iz rimske dobe često služe u takve svrhe i stari rimski kapiteli.

Nemamo nikakovih vijesti odakle potječu tri stara kapitela u crkvi sv. Križa. Ali, kako su oni dosta veliki i pretpostavljaju veću crkvenu građevinu, vrlo je vjerojatno da potječu iz najstarije crkve sv. Križa u XV stoljeću: po obliku i slogu oni naime pripadaju ovom stoljeću.

Kapitel, u koji je nataknuto drveno Raspelo, obavijen je i urešen nizom listova koji se po sredini čvrasto nadižu. To je poznati tip, kasnogotičkog kapitela koji osobito vole sjeverni njemački krajevi (t. zv. Knollenkapitell); a u susjednoj se Italiji takav kapitel javlja oko god. 1400 i to u krajevima koji su bili pod utjecajem sjevernjačke gotike kao što su Napulj i ka-

tedrala u Miljanu. U Dalmaciji je takav tip kapitela dosta rijedak. Poznati su mi slični kapiteli u Splitu na velikoj kvadrifori stare palače patricijske obitelji Palić i na prvom spratu zvonika sv. Duje. I na jednom vijencu Kneževa Dvora u Dubrovniku lišće je jednakom čvorasto nadignuto. Sve ove građevine u Splitu i Dubrovniku, dijela su XV vijeka.

Manji kapitel ispod zvonika urešen je nizom uspravnih listova kod kojih se, u stalnim razmacima, ističu karakteristični kugličasti vrhovi. To je tip trećeneskog venecijanskog kapitela koji se u našem primorju često javlja u XV stoljeću. Treći kapitel ima jake ugaone volute s kojih se niz dol spušta sunovraženi listić; između voluta na pročeljnim stranama je još po jedna ruža. Ovo je tip kapitela koji se u dalmatinskim gradovima javlja na prelazu iz gotike ka renesansi u drugoj polovici XV stoljeća. Tri manje baze iz kamena naslagane kod ulaza u crkvu pokazuju oblike renesanse.

renesanse.
U sakristiji čuva se stari kalež iz pozlaćenog srebra koji ukrašom svog podanka, čvorom ispod čaške i profilom čaške, koji se približava čunju odaje slog i vrijeme kasne gotike odmaklog XV stoljeća. Šest izdanih naka čvora kaleža završava malim medaljonima na kojima su redom gravirani Krist, anđeo, Kristov monogram i tri svetice. Zastalno je ovaj kalež dragocijeni ostatak posuđa najstarije crkve sv. Križa.

Ovo je sve što je spašeno od stare crkve koja je bila izvan srednjevjekovnih gradskih zidina i preneseno u novu crkvu podignutu na današnjem mjestu.

SUKA GOSPE OD ŽRNOVNICE

Kad sam pred malo dana za sastav ovog opisa pregledavao svaki kutić crkve, izvukao je sakristan iz ropotarnice stare sakristije trodielnu veliku slike Gospe Neoskrvnjenog Začeća, koja po svome trodielnom rasporedu te po nekim detaljima kao naborima haljina mora da je starija od pregradnje crkve u drugoj polovici XVII vijeka i da je izrađena negdje nedaleko god. 1600. Slika prikazuje u srednjem od-

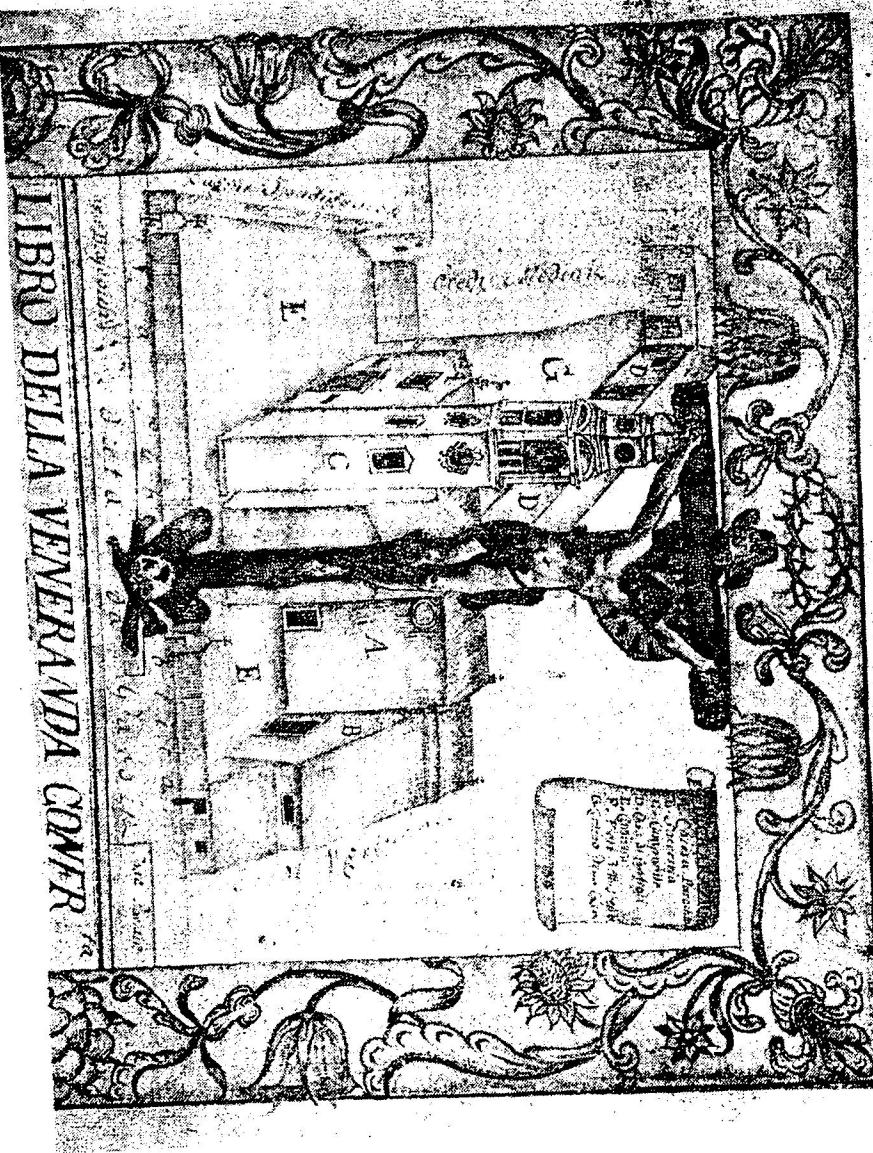
jeliku Gospu sa Isusom u naručju, uspravljenu nad polumjesecom i zmijom; u desnom odjeliku je Fabijan papa i Sebastijan mučenik, proboden strjelicama; u lijevom odjeliku je sv. Petar sa ključima i sv. Mihovil koji tezutjom vaga duše, a pod nogama mu je svaljani sotona. Najzanimljiviji je na ovoj slici, koja inače po svojem kvalitetu ne prelazi karakter obrta, lik pobožnog darovatelja slike koji sklopjenih ruku, u lijevom uglu srednjeg odjeljka, adorira Mariju. To je živi portret bradatog težaka u staniskom kaparanu od tamnosmeđeg suknja.

Ova je slika pripadala bratovštini Gospe od Žrnovnice; priča se, da se je u Varoš bilo doselilo nekoliko Žrnovčana i da su tu sliku donijeli sobom iz Žrnovnice.

STARI ZVONIK IZ XVII VJEKA

Crkva podignuta u Varošu u XVII stoljeću bila je prema zapisu u bratimskoj knjizi obnovljena g. 1851—54. Ova je obnova bila vrlo radikalna; crkva je zapravo bila iz temelja pregrađena. Od stare crkve čini se, da je nova preuzela samo kapelu svetišta. Ali i ti zidovi izgledaju novi, jer ih bratimi, u dobroj namjeri, dadoše očistiti i otući. Srećom je ovoj obnovi izmakao zvonik; pa eto ga i danas se visoko i vito pruža nad kućama Varoša i u slici grada Splita oda svih strana pokazuje svoj karakteristični barokni obris.

Zvonik je građen po tipu mletačko-dalmatinskih zvonika. Mleci su već u srednjem vijeku formirali tip zvonika drugačiji od ostalih krajeva Italije. Srednjovjekovni zvonik u Mlecima je visoka, četverougaona, od opeka građena masa koja se odjelito od crkve, bez većih otvara i bez vidne podjele u spratove visoko diže do vrha, gdje se zvonik široko rastvara u logiju za zvona. U vrijeme renesanse i baroka efektnija gradnja u kamenu istiskuje masivnu gradnju u opeki i veća se briga u to vrijeme posvećuje kićenom izgledu završne loggie. Zvonik sv. Križa građen je u vrijeme zrelog baroka pa on naravno u jakoj mjeri poka-

Slika crkve Sv. Križa g. 1804.

zuje sklonost da ukrasi i raščlanii zidne površine. Zvonik je građen pravilnim tesanim kamenjem. Čitav danak zvonika zahvaćen je, na rubovima, širokim plitkim pilastrima, koji se dižu sa stepenastog i jako profiliranog podnožja. Ispod loggie probija zid na svakoj strani zvonika po jedan okrugao prozor urešen školjkom, listićem i volutama. Najefektniji je zavjetak zvonika. Loggia za zvona barokno lomljene linije i profila otvara se na četiri strane širokim arkadama, koje su pri dnu ograđene ukusnim balustradama. Poviše ove penje se još jedna manja loggia okružena kupolicom u obliku lukovice. U vrhu arkada loggie za zvona izvajana je po jedna glava junaka: to je motiv koji zvonici u Dalmaciji, izloženoj kroz vjekove borbni s Turcima, rado upotrebljuju (sv. Mihovil u Trogiru, Franjevcu u Makarskoj itd.). Zvonik sv. Križa nam je primjer solidnog ukusa i umjetničke tradicije, koje naši gradovi prigodomice pokazuju također u kasno doba mletačke vladavine kada je za naše primorje inače, u sve to većoj mjeri, značajno osiromašenje i kulturno opadanje. Zvonik sv. Križa je svakako najljepši spomenik crkvenog baštonog graditeljstva u Splitu.

OLTARI I SLIKE BAROKNE CRKVE XVII VIJEKA

Unutrašnjost crkve očuvala je dosta spomenika i umjetnina iz crkve XVII i XVIII stoljeća. Iz XVIII stoljeća potječu tri velika oltara u današnjoj crkvi. Glavni oltar postavljen je u crkvu god. 1736, a prevezen je lađom vjerojatno iz Mletaka. Za ovaj oltar i one dvije niše za svece sa strane oltara (altare con due balconi laterali) plaćeno je 4180 mletačkih lira. Na oltaru dva stupu iz raznobojnog mramora i sa pozlaćenim korintskim kapitelima drže barokno slomljenu kornižu (trabeaciju). Nad kornižom su na svakom kraju po jedan krilati anđeo i dva mala anđelića po sredini. U niši lijevo od oltara je starinski drveni kip sv. Jere Puštinjaka, domorodca i zaštitnika dalmatinskog kraja. Svetac se kamenom lupa u gola prsa a pred njim je na isječenom deblu knjiga naslonjena na mrtvačku

glavu; do nogu mu je vjerni njegov pratilac u pustari, lav. U niši s desne strane oltara je drveni kip sveca biskupa s mitrom na glavi i s biskupskim štapom u ruci; puk u njemu štuje sv. Martina, apostola stare Ga- lije i biskupa grada Toursa, po predaji ranijeg pro- tektora sv. Križa.

U velikom, poprečnom kraku crkve desno i lijevo su oltari Gospe od Zdravlja i Anđela Stražara. I ova dva oltara su otprilike iz istog vremena kao i veliki oltar i poput njega su komponirani sa dva visoka stupna, običnom baroknom lomljenom kornižom i anđelićima na njoj. Samo što ova dva zadnja oltara nijesu izrađena iz skupocjenog mramora već iz kamena odnosno drveta i što su očito dijela domaćih obrtnika. Oltar Gospe od Zdravlja podignut je prema predaji kao zavjet u vrijeme kuge god. 1731; slika za ovaj oltar nabavljena je za 453 mletačkih lira iste godine kada je dobavljen preko mora i veliki oltar (g. 1736). Oltar Gospe od Zdravlja danas se nalazi na desnoj strani poprečnog kraka crkve i izrađen je u prostom kamenu. Ruku domaćeg klesara odaju zdepasti anđeli teških bedara nad kornižom, glavice anđela na podnožju stupova što kao u čudu gledaju i skupljaju te sirene sa strane oltara što izbijaju iz bujnog lista. Tipični su i stupovi na kojima su izvajani isti uresni motivi koje tesar reže na stupovima iz drveta.

Datum drugog oltara t. j. Andela Stražara nije nam tačno poznat. Svakako se u zapisu računa god. 1737 spominje neki manji popravak oltara u kapeli Andela (Stražara). Oltar Andela Stražara stoji danas na lijevoj strani crkve i izrađen je u drvetu. U drvetu još lakše dolazi do izraža sklonost kićenoj izradbi naših klesara. Na ovom oltaru lišće leprša i savija se a andeli živo lamaju rukama i javljaju se u ovećem broju: oni su se popeli na korniž, rese svojim glavicama imposte i konzole ispod korniža te ispunjuju prostor poviše luka oltarske pale. I pročelje oltarske menze prekriva drveni antependij urešen rezbarijama.

Starinsko čudotvorno slikano Raspelo zadržalo je kroz sve vjekove i kroz sve pregradnje crkve počasno mjesto na velikom oltaru. Starinske pale Gospe od

Zdravljia i Andjela Stražara su naprotiv pred nekoliko godina, bez potrebe i razloga, bile maknute sa svog oltara i izvješene na zid crkve nasuprot oltaru. Na njihovo su mjesto, u posebno u zidu probijenim nisama, došla dva drvena kipa, Gospa Lurdska i Marija sa Djetetom: prva, na oltaru A. S., jest obična fabrička tvorevina; a drugu, na oltaru G. od Z., izradio je nedavno preminuli kipar Slovenac Peruzzi.

Slika Gospe od Zdravlja iz g. 1736 jest radnja tek osrednje vrijednosti i po svoj je prilici bila naručena u domaćeg slikara. Marija sjedi na prijestolju sa Djetetom u krilu. Ispred nje je, s desne strane, sv. Sebestijan privezan na deblo i pogoden strjelicama; pod nogama sveca je crveni plašt i mač, znakovi njegova vojničkog zvanja za života. S druge strane Marije, sv. Jere Pustinjak piše u knjigu koju podržava mrtvačka glava na kamenom stalku. Poviše Marije mali anđeo zapaljenom bakljom goni sotenu (griešnika).

Ne znamo ime majstora ove slike kao ni ime majstora koji je naslikao palu Andela Stražara. Ova je zadnja slika svakako bolja i u kompoziciji i u izvedbi. Gospa sa Isusom u krilu sjedi na prijestolju; s lijeve strane prilazi joj dijete koje vodi odrastao i kri lat Andeo Stražar; s desne strane svetica obučena u bogatom plaštu obrubljenom lijepim krznom adorira Isusa i prihvaca za cjelov njegovu nožicu. Iza ove svetice koja kleći viri do ruba slike druga što stoji i pobožno je sklopila ruke na prsima. Puk štuje u sveti ci koja kleći pred Isusom sv. Katarinu. Pri dnu slike međutim naslikana je zdjela sa dvije ženske grudi i mač, bez sumnje simboli sv. Agate mučenice rodom iz Katanije, kojoj su kao revnoj kršćanki bile osjećene grudi. Ispod toga su još listovi knjige, mrtvačka glava i grančica palme, sve simboli mučeništva ali opće naruvi i neodređeni za posebnog sveca. Svakako jedna od ovih svetica, možda i ona koja kleći, mora da je sv. Agata. Poviše Gospe su još dva sveca, sv. Ante sa lilijanom u ruci i sv. Franjo od Paule, zakukuljen u redovnički plašt. (Poviše sv. Franje jest njegova oznaka, medaljon sa riječju: Caritas).

U crkvi su još dva manja oltara iz drveta napravljena za oltarske pale. U njima su međutim da-
nas dvije kasno-bizantske ikone. Na oltariću s lijeve strane je ikona sv. Spiridiona u bogatom drvenom okviru sa pozlaćenim andelima baroknog karaktera a na oltariću na desnoj strani Marija s djetetom u isto tako bogatom pozlaćenom okviru ali izrađenom u slogu i motivima rokoko-a. Ikona Gospe prikazuje Majku božju prema tipu t. zv Odigritije t. j. sa Djetetom Isusom što s lijeve strane svoje Majke blagoslovile uzdignutom desnicom. Ova se ikona nosi u procesiji na ime Marijino, a narod ju zove »Gospe Suspasa« (Sv. Spasa). Naši su pomorci rado dobavljali sa svojih putovanja po morima pravoslavnog Levanta ove slike koje je i katolički puk štovao i volio valjda zbog toga što su naši mornari u nevolji za olujnih dana zazivali u pomoć Gospe tamošnjih svetišta i što su ove ikone dolazile iz dalekih krajeva praćene legendama; a vjerojatno i zbog neobičnog izgleda, stiliziranih crta i velikih rastvorenih očiju ovih Gospa što je sve u očima puka izazivalo štovanje i strahopočitanje.

Ikona sv. Spiridiona se vrlo često nalazi u našem primorju osobito u malim crkvama i u seoskim kućama. Sv. Spiridion se kod nas štuje kao zaštitnik maslina; a vrlo je zanimljivo, kako je do toga došlo. Naše ikone sv. Spiridiona napravljene su u Levantu, po svoj prilici u samom Krfu, gdje se čuva tijelo, ili u Mlecima, ondašnjem političkom gospodaru Krfa. Ove ikone prikazuju jednu četverougaonu škrinju okomito položenu i u njoj tamnu lješinu obavijenu plahtama; škrinja stoji uistinu ovako iza ograda crkvenog svetišta u Krfu. Knez Johann Georg von Sachsen, brat nekadašnjeg saskog kralja, dobar znanac pok. don Franje Bulića i prijatelj kršćanske arheološke nauke, odgojenuo je što zapravo prikazuju ove ikone. U Krfu se svečevi tijelo čuva u zlatnoj škrinji pod staklenim pokrovcem. Nekoliko puta na godinu škrinja se nosi pokrovcom. Nekoliko puta na godinu škrinja se nosi u ophodu gradom ili se izlaže u svetištu crkve; i to uvijek u okomitom položaju kao na ikonama, eda vjernici bolje vide svečevi tijelo. Naši su pomorci donijeli još u staro doba u naše krajeve ovakove ikone,

gdje se je zaboravilo ili se nije znalo za pravo značenje ovih ikona i one škrinje sa ljudskim tijelom, pa je narod stao pričati, da je prikazan sv. Spiridion, kako se je progonjen čudesno sakrio i spasio u debki masline. U našem primorju, gdje ulje i maslina igraju veliku ulogu u privredi i hrani puka, to je još više pomoglo obljubljenosti ovih ikona.

STARE SVJETILJKE I STANICE U CRKVI

U crkvi ima još nešto stare srebrnine. Velika svjetiljka u težini od 26 unca srebra, za koju su bratimi splitskom zlataru Antunu Šiloviću kao naslijedniku zlatara Otaviju Karulina god. 1727 isplatili 5589 libara, dana je nedavno nekom trgovcu iz Italije u zamjenu za današnju veliku modernu svjetiljku koja se nalazi po srijedi niza svjetiljaka ispred velikog oltara. Do nedavna su trgovci starinama i umjetninama često oblijetali naše crkve i nuđali blijestavo nove crkvene predmete u zamjenu za nešto istrošene ali solidne i ukusne produkte starog crkvenog obrta. Bolje su znali očuvati svoju lijepu staru svjetiljku iz XVIII vijeka ostale bratovštine u crkvi sv. Križa. Desno od velike lampe je svjetiljka bratovštine sv. Fabijana i Sebastijana (Li confratelli di SS. Fabiano e Sebastiano — fecero fare l'ano 1735); a lijevo od te lampe je svjetiljka bratovštine sv. Ante (popravljena god. 1756 prema natpisu na njoj: Li confratelli di S. Antonio fecero rifare anno 1756). Dvije manje pokrajne svjetiljke ispred velikog oltara su iz vremena i u slogu rokokoa. Ispred oltara Gospe od Zdravlja visi stara svjetiljka izrađena u isto vrijeme i urešena istim teškim baroknim cvijećem kao i spomenute svjetiljke drugih bratovština (natpis na ovoj svjetiljci odnosi se na njezin popravak g. 1885). Na oltaru bratovštine Gospe od Zdravlja čuvaju se i tri srebrne starinske predočnice u rokoko oblicima; veća od njih nosi datum g. 1793.

U crkvi su do južnog zida poredane četiri stanicce bratovštine sv. Križa. To su veliki drveni pozlaćeni kandelabri koji se nose u procesijama; bratovštine su se odvajkada natjecale koja će da nabavi kićenje i

bogatije stанице. Ove sv. Križa spadaju u ljepše stанице splitskih bratima. Solidne su to radnje XVIII vijeka: dražesni anđelčići penju se na njima uz hujnu cvjetnu girlandu.

STARE UMJETNINE POHRANJENE U SAKRISTIJI

I u crkvenoj sakristiji čuva se više starinskih predmeta, iako je vrijeme, siromaštvo i neshvaćanje prorijedilo blago koje se je tu ranije čuvalo. Od srebrnine moram u prvom redu spomenuti 6 lijepih svijećnjaka baroknog karaktera koje su bratimi god. 1737. za 3991 mletačku libru nabavili iz Mletaka od zlatara Rudolfa Filipi. Tu se još čuva 6 kaleža po svoj prilici iz XVII stoljeća, 3 oltarske predočnice i 2 relikvijara s moćima sv. Križa i sv. Franje od Paole. Sve je to napravljeno iz srebra; kaleži su izrađeni u ozbiljnim oblicima zrele renesanse, dok predočnica i moćnici pokazuju već motive lakog rokokoa druge polovice XVIII vijeka.

S oltara Andjela Stražara nedavno je bio premješten u sakristiju starinski drveni kip sv. Franje od Paole koji na kopiju drži medaljon s natpisom: Caritas. Ovome se sveču zavjetuju neplodnice. U ormaru crkvenog ruha ima samo jedan starinski predmet: lijepta dalmatika XVIII vijeka u svijetlim bojama i sa užorima na cvjetove. Na zidu šakristije visi Oprost pape Inocenca XI, dan u vrijeme gradnje crkve god. 1684, i to u hrvatskom prevodu. Napisan je i iskićen uresnim slikarijama od kanonika Franje Antuna Bargelića god. 1734; na njemu je izraziti mali portret pape.

U sakristiji se još nalazi oveća starinska slika koja prikazuje Poklon pastira novorođenom Isusu. Ona nije od osobite umjetničke vrijednosti, ali je zanimljiva po prostodušnoj naivnosti kojom je Poklon nastiran prikazan kao prizor iz života težaka. Pastiri i seljaci, muško i žensko, hrle Novorođenčetu i donose mu zećeve što vise s kolaca i košare pune voće što ga netom pobratre u polju; Isus stoji pred siromašnom kolibom u društvu roditelja a sluga se spušta ljestvama sa tavanu i začuđeno gleda prizor.

PREGRADNJA CRKVE U PROŠLOM STOLJEĆU

Sredinom prošloga vijeka crkva je bila radikalno obnovljena. ona je tada dobila današnji toranj i oblik križa, tada je i kapela svetišta bila izdignuta za par stepenica i popločana mramorom. Istom su prigodom bili nabavljeni iz Mletaka za 910 austrijskih libara veliki baldakin ili kruna iz pozlaćenog drvena i dva drvena anđela koji su i danas poviše velikog oltara. Iza toga nije bilo većih promjena u crkvi. Kada je župa sv. Križa koncem prošlog vijeka počela da krsti djecu, postavljena je u crkvi jednostavna krstionica iz mramora; a kada su se posvadile dvije stranke u bratovštini, nabavljene su četiri nove stанице koje je u stilu starih, samo u još kićenjem obliku, izradio g. 1893 Spličanin Š. Carrara. Spomenuo sam već drveni kip Marije koji je bratovština Gospe od Zdravlja god. 1925 dobavila od kipara Peruzzija.¹⁾

Zadnjih godina je crkva sv. Križa kao i druge naše crkve nabavila kipove svetaca i svetica, fabričnih proizvoda, i dala je iskititi crkvu po obrtniku-dekoratoru. Vjernici danas vole kićeno i šareno, izgubili su smisao za jednostavno i lijepo. Ali u interesu je crkve i naroda, vjere i kulture, da se ponovo, kao u stara vremena, uspostavi uski dodir između crkve i prave umjetnosti, i da čovjek daje svojem Stvoritelju i njegova kući samo najbolje plodove svog uma i srca.

¹⁾ Na zvoniku su danas zvona iz novijeg i najnovijeg vremena. Jedno je iz god. 1926, dva iz god. 1925, a jedno najstarije iz god. 1881. Mnogo puta su zvona sv. Križa bila prelijevana, a preko velikog rata tri su zvona bila rekvirirana. U starim zapisima spominju se tri zvona god. 1691 i jedno novo zvono god. 1777, sve nabavljeno iz Mletaka; god. 1830 i god. 1846 nabavljeno je po jedno zvono u Splitu kod tvrtke Colbachini, prvo je lijevao Giovanni Colbachini u ljevaoni kod sv. Dominika a drugo zvono njegov naslijednik Petar Colbachini u ljevaoni smještenoj u starom gradu. God. 1853 ponovo su naručena dva nova zvona u jedne tvrtke u Mlecima, — I u bratimskoj kući ima nekoliko starinskih predmeta: drveni kip sv. Franje od Paole; kip sv. Martina na konju koji daje dio svoga plašta siromahu, svježe pozlaćen; dvije slike na staklu i nefaljiva ikona sv. Spiridiona.